

KRZYSZTOF STOPKA

 <https://orcid.org/0000-0003-4971-2650>

UNIwersytet Jagielloński

Instytut Historii

MESROP Z KAFFY († 1624)

OSTATNI PRZEDUNIĘJNY ARCYBISKUP „WSZYSTKICH ORMIAN OBOJGA PŁCI, MIESZKAJĄCYCH WE LWOWIE, KIJOWIE, ŁUCKU I ZAMOŚCIU”*

Abstrakt: Mesrop Kaffacy (z Kaffy), ostatni ormiański arcybiskup Lwowa przed unią Kościoła ormiańskiego w Polsce ze Stolicą Apostolską, pochodził z Hospodarstwa Mołdawskiego. Urodził się w mieszanej rodzinie ormiańsko-ruskiej. Jako dziecko został wysłany na naukę do wardapeta Howhannesa Ajntabecego w Sebastii. Przed ukończeniem nauki wyjechał na polecenie swojego wardapeta na Krym, gdzie prawdopodobnie został wyświęcony na mnicha. Z tego powodu określał się potem jako „z Kaffy” – Kaffacy, Kaffali (1605). Na Krymie przyjął arbitralnie tytuł mistrza (rabbuni), a następnie wardapeta. W poszukiwaniu ormiańskich rękopisów podróżował następnie do wschodniej Armenii (Eczmiadzyn, Chor-Wirap, Saghmosawank, Sanahin i Haghpata). W 1607 roku przebywał w Jassach, w 1608 roku w Suczawie, skąd w 1610 roku przeniósł się do Lwowa, gdzie w 1611 roku został zatrudniony jako kaznodzieja-wardapet w katedrze ormiańskiej. W 1613 roku wyruszył na pielgrzymkę do Jerozolimy. W drodze powrotnej (około 1616 roku) w Aleppo został już formalnie mianowany wardapetem przez swojego byłego nauczyciela, katolikosę Cylicji Howhannesa IV Ajntabecego, który również wyświęcił go na biskupa Polski i Mołdawii. W 1617 roku był notowany we Lwowie jako miejscowy arcybiskup. W 1621 roku, podczas wojny polsko-tureckiej, przebywał w klasztorze św. Aksenta w Suczawie. 4 marca 1623 roku król polski Zygmunt III Waza podczas sejmu

* Artykuł powstał w ramach projektu: „Duchowieństwo obrządku ormiańskiego w Polsce od XIV do XXI wieku. Słownik biograficzny” (NPRH/DN/SN/0193/2023/12)

warszawskiego zatwierdził go na stanowisku arcybiskupa lwowskiego. Mesrop był dobroczyńcą kościoła ormiańskiego św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim, gdzie ufundował ołtarz poświęcony św. Grzegorzowi Oświecicielowi. Dbał również o kościoły we Lwowie i Zamościu. Zmarł 12 maja 1624 roku w Zamościu i został tam pochowany. Artykuł zawiera trzy dodatki w tłumaczeniu na język polski: królewskie potwierdzenie arcybiskupa Mesropa przez Zygmunta III z 1623 roku w języku łacińskim, testament arcybiskupa Mesropa sporządzony 9 maja 1624 roku w Zamościu w etnolekcie kipczacko-ormiańskim, według transkrypcji Edwarda Tryjarskiego, fragment ormiańskiej kroniki Grigora Daranaghcego dotyczący arcybiskupa Mesropa.

Słowa kluczowe: Kościół ormiański, Ormianie polscy, Lwów, Kamieniec Podolski, Suczawa, Mesrop Kaffacy

O Mesropie¹, ostatnim arcybiskupie lwowskim przed zawarciem unii z Kościołem rzymskim, niewiele było wiadomo poza samym imieniem². Mimo iż pisał o sobie, że pochodzi „z Kaffy” (dziś Teodozja na Krymie), urodził się w Ho-spodarstwie Mołdawskim, czyli kraju „Wołochów”, nazywanym też przez Ormian „Bogdanią”. Wywodził się z rodziny mieszanej etnicznie. Jego ojciec był Ormianinem, matka natomiast Rusinką³. O rodzeństwie wiadomo tylko tyle, że miał siostrę i brata, też niestety nieznaną z imienia. Bratowa Mesropa nosiła natomiast imię Marta. Możliwe, że to jej syn Nerses (Norses) wychowywał się od dzieciństwa przy Mesropie⁴. Dom rodzinny Mesropa znajdował się zapewne

¹ W wariantach zachodnioormiańskim: Mesrob.

² K. Niesiecki, *Herbarz polski. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, 1, Lipsk 1839, s. 108; J. E. Minasowicz, *Tetrasticha vitas singulorum archiepiscoporum Leopoliensium inclitae nationis Armenae in Polonia brevi carmine designantia*, Augustae Masoviorum 1762, b.n.s.; *Մտերիմ Ռոշքայ ժամանակագրություն կամ տարեկանը եկեղեցականը* [Chronologia czyli roczniki kościelne Stefana Roszki], oprac. Հ. Ոսկեան [H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964, s. 169, 172; F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 21, 40; S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 482; idem, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 118; Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ հաստատեալ յաւերաւածովը* [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. VII; Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce*, z przedm. D. Kajetanowicza, Lwów 1928, s. 44. Najwięcej informacji o arcybiskupie Mesropie można znaleźć w pracy G. Petrowicza, *La Chiesa armena in Polonia, 1, 1350-1624*, Roma 1971, s. 131-136, *Studia Ecclesiastica. Historica*, 10.

³ *ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամենիցոյ կամ Դարանաղացոյ* [Chronologia Grigora wardapeta z Kamachy lub Daranagh], Երուսաղիմ [Jerozolima] 1915, s. 428.

⁴ Kuszająca jest hipoteza, że brat Mesropa miał na imię Hołub i był wójtem ormiańskim w Kamieńcu Podolskim (do około 1596 roku). Syn wójta Hołuba miał na imię Norses, był

w Suczawie, która w tym czasie liczyła sobie kilkaset rodzin ormiańskich. Znajdowały się tam trzy ormiańskie kościoły, a ponadto niedaleko miasta – dwa klasztory⁵.

Jeszcze w dzieciństwie Mesrop udał się do Azji Mniejszej, do miasta zwanego od starożytności Sebastią (dziś Sivas w Turcji), które było niegdyś stolicą utworzonej za cesarza Dioklecjana rzymskiej prowincji Armenia Minor (Armenia Mniejsza). Tam słuchał wykładów uczonego mnicha-wardapeta Howhannesa z Ajntabu (dziś Gaziantep w Turcji). W jakim czasie miało to miejsce, trudno stwierdzić. Być może, że jeszcze przed objęciem przez jego mistrza urzędu katolikosy Cylicji w 1601 roku⁶. Nie można wykluczyć, że Mesrop, pisząc o pozostawianiu „w szkole mojego katolikosy”, myślał o funkcji, którą jego mistrz objął później⁷.

Już wtedy wykazywał zdolności do nauk, cechować go miała śmiałość, wymowność i zamiłowanie do starych ksiąg, a ponadto był zawsze uśmiechnięty i serdeczny⁸. W szkole w Sebastii zaczął kopiować komentarz do kalendarza liturgicznego, a także komentarz do proroctwa Jeremiasza pióra Mechitara Gossza, sławnego dwunastowiecznego mnicha, autora kodeksu prawa ormiańskiego. Rękopisy, jakie miał do dyspozycji na miejscu, były bardzo zniszczone. Dlatego wykorzystał polecenie swego mistrza udania się do Kaffy na Krymie, by szukać tam lepszych egzemplarzy do kopiowania. Okazało się jednak, że na próżno⁹. Pojechał więc dalej – do Eczmiadzyna (Wagharszapatu), Chor-Wirapu

księdzem, a następnie awakerecem kamienieckim. Nieznana nam z imienia siostra Norsesa poślubiła Bachczego, syna księdza Astwadzadura.

⁵ Symeon Lehacy, *Zapiski podrózne*, tłum. z języka ormiańskiego i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022, s. 60, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 4.

⁶ Katolikos Howhannes IV z Ajntabu (Ajntabecy) sprawował urząd do 1621 roku (Ara-
kel z Tebryzu, *Księga dziejów*, z rosyjskiego przeł. W. Dąbrowski i A. Mandalian,
wstęp W. Hensel, Warszawa 1981, s. 551, przyp. 22, *Kronika Ormiańska*).

⁷ W Biblioteca dei padri Mechitaristi a Venezia (dalej: BMV): sygn. 922 znajduje się kodeks z różnymi tekstami przepisywanymi od 1598 roku w Sebastii, który należał do Mesropa z Kaffy.

⁸ *Ժամանակագրությունը զրիզոր վարդապետի*, s. 428. Kronikarz ten jednak podaje, że już wówczas „był dużo bardziej rozwiązły i rozpustny i wyglądał na rozpustnika”.

⁹ W kolofonie do komentarza przeznaczonego do kalendarza tak pisał: „ja wardapet Mesrop Kaffacy, uczeń katolikosy z Sis Howhannesa, przepisałem tę trudną księgę komentarza do kalendarza liturgicznego [...], gdy znajdowałem się w szkole mojego katolikosy w mieście Sebastii. [...] Następnie, na polecenie mojego katolikosy pojechałem do Kaffy, a moja księga pozostała [spisana] do połowy”. Z kolei w kopii komentarza do proroctwa Jeremiasza wspominał: „Ja [...], Mesrop Kaffacy, sługa słowa Bożego, z niemałym poświęceniem wydobyłem na światło dzienne ten komentarz z tego bardzo starego egzemplarza, podczas gdy byłem w szkole mojego katolikosy [...] w Sebastii. Znalazłem tak stary, zbutwiały i zepsuty egzemplarz komentarza, że czyniłem wiele poszukiwań, ażeby uzupełnić ten komentarz do proroka Jeremiasza, i poszedłem aż do Kaffy” (cyt. za: G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 133-134, przyp. 85, s. 135).

i Saghmosawanku, a następnie do Sanahinu i Haghpату, ale to też nie doprowadziło go do upragnionego celu. Te znane ośrodki monastycyzmu ormiańskiego Mesrop zapewne objeżdżał w czasie pokoju między Turcją a Persją, być może przed 1603 rokiem, gdy niemal cała Armenia wschodnia należała do Imperium Osmańskiego. Z przydomkiem „z Kaffy” (Kaffacy, Kaffali) wystąpił po raz pierwszy w kolofonie własnościowym z 1605 roku¹⁰.

Wydaje się, że pobyt na Krymie i prestiż, jakim się tam cieszył ze względu na miłą powierzchowność i elokwencję, zachęciły go do nieprzemyślanego kroku. Mimo iż nie został przez swego mistrza z Sebastii „wyzwolony”, zaczął samowolnie nazywać się mistrzem (rabuni), a nawet wardapetem, co wskazuje na to, że już wówczas miał własnych uczniów. Ściągnęło to na niego wrogość i niechęć ze strony innych duchownych, zwłaszcza ze strony wardapeta Howhanesa z Ajntabu, już wówczas katolikosa Cylicji, który uznał go za buntownika. Kronikarz Grigor Daranaghcy pisał – niekoniecznie obiektywnie – że Mesrop był pełen pychy, popełniał niegodziwe czyny i był nieposłuszny w stosunku do katolikosa. W swych mowach miał siać niezgodę, nie przestrzegał dni postnych, „wodząc świat na pokuszenie”¹¹.

W 1607 roku Mesrop był już w Mołdawii, w Jassach, gdzie u księdza Astwadzadura¹² znalazł dobry egzemplarz poszukiwanego przez siebie komentarza do kalendarza liturgicznego, a tamtejszy „dobry” diakon Stepanos przepisał do końca zaczęty przez niego w Sebastii rękopis¹³. W lutym 1608 roku Symeon Marysowicz Lehacy, jadący do Konstantynopola podróżnik z Polski, spotkał go w Suczawie, obok wardapeta Mygyrdicza z Hizanu i biskupa Mołdawii Howhanesa. Zapewne wszyscy trzej mieszkali w klasztorze Świętego Aksenta, uważanego za rezydencję ormiańskich biskupów „Bogdanii”¹⁴.

Około 1610 roku – według jego własnych słów – Mesrop udał się „do kraju Polaków”, gdyż nadal nie mógł znaleźć dobrej kopii komentarza do proroctwa Jeremiasza. W 1611 roku został zatrudniony jako kaznodzieja (wardapet-teolog) przy ormiańskim kościele miejskim we Lwowie¹⁵. Dola lwowskiego kaznodziei

¹⁰ Մանանակազմութիւն Գրիգոր վարդապետի, s. 428; BMV, sygn. 1339/271.

¹¹ Մանանակազմութիւն Գրիգոր վարդապետի, s. 428.

¹² Por. przyp. 3.

¹³ Ղ. Ալիշաւ, Մանանակազմութիւն, s. 168-169; G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 134, przyp. 85.

¹⁴ Symeon Lehacy, *Zapiski podrózne*, s. 60.

¹⁵ Kronika kamieniecka donosi: „W roku 1060 [tj. 1611] w kwietniu wardapet Mesrop został przyjęty we Lwowie jako kaznodzieja” (Ղ. Ալիշաւ, Մանանակազմութիւն, s. 68; J. Deny, *L'Arménie-Coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604-1613)*, [fragmenty ormiańskie Kroniki kamienieckiej przetłumaczył M. F. Feydit], Wiesbaden 1957, s. 26, 27, *Ural-Altaische Bibliothek*, 4; G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 134; A. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, 1, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002, s. 1065). W rękopisie z 1610 roku, oprawionym w 1613 roku, Mesrop występuje jako

nie zawsze była łatwa. Miejscowy arcybiskup łaciński Andrzej Próchnicki w 1622 roku w takich barwach opisał ich położenie:

Śmieszne jest zaś, że starsi gminy ormiańskiej, działając jakby zastępcy biskupów, dyktują sposób głoszenia kazań, które ich kapłani mają do ludu; [ci zaś] nie mogą tego robić bez ich pozwolenia, a jeśli nie pójdzie po ich myśli to, co poruszyli [w kazaniu], gwizdami, szuraniem rąk i nóg natychmiast wypędzają z kazalnicy i zmuszają do zaprzestania mówienia¹⁶.

Czy tak był traktowany Mesrop, trudno stwierdzić.

Zamieszkał on wówczas w klasztorze Matki Boskiej Haczgadar na Przedmieściu Krakowskim Lwowa. Przebywało tam w tym czasie wielu mnichów i hierarchów, którzy schronili się tu ze względu na prześladowania w imperium osmańskim ze strony rozbójników anatolijskich (tak zwanych dżelalich) zbuntowanych przeciw władzy centralnej. W związku z tym, że w 1603 roku odnowiła się wojna turecko-perska, a rok później szach Abbas I przymusowo wysiedlił wszystkich Ormian z dawnej ojczyzny i przepędził w głąb Persji (tak zwany wielki surgun), nastąpiły kolejne migracje Ormian z Armenii do Mołdawii i Polski¹⁷.

W kwietniu 1611 roku po Wielkanocy Mesrop wraz ze swym uczniem Howsepem, biskupem Jerzyngi¹⁸ we wschodniej Anatolii, udał się do Kamieńca Podolskiego, gdzie głosił przez trzy tygodnie „podniosłe kazania”, a jego uczeń „przyjmował kielich”, czyli prawdopodobnie przystępował do eucharystii¹⁹.

W początkach września 1613 roku Mesrop pojawił się ponownie w Kamieńcu, a następnie wyjechał do Jerozolimy²⁰. Przejeżdżając przez Mołdawię, został

kaznodzieja i wardapet we Lwowie (P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, praca doktorska, Kraków 2015, s. 169, przyp. 929).

¹⁶ *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*, 1, 1600-1640, wyd. A. G. Welykyj, Romae 1972, s. 88, nr 55, *Analecta OSBM*. Series 2, Sectio 3.

¹⁷ O ucieczce Ormian do Mołdawii i Polski informują Grigor Daranaghcy (*Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի*, s. 18) i Arakel z Tebryzu. U tego drugiego czytamy: „I wtedy rozproszyli się Ormianie, i każdy szedł, dokąd go oczy poniosą, w poszukiwaniu miejsca, w którym mógłby ocaleć i przeżyć. Jedni szli do Rumelii, inni do Bugdanu, ci do Lachii” (Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 86).

¹⁸ Jerzinga, Erzinca – miasto we wschodniej Anatolii.

¹⁹ „Który w tymże roku po Wielkanocy przyjechał do Kamieńca i głosił podniosłe kazania, a z nim był także der Jowsep biskup, jego uczeń, który przyjmował kielich” (А. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, s. 1065). Biskup Howsep (Jowsep) prawdopodobnie pozostał w Kamieńcu, skoro w 1612 roku skopiowano tam dla niego modlitewnik (G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 132-133, przyp. 79).

²⁰ „Roku 1613 (1062) 30 sierpnia / 9 września Wardapet Mesrop przybył ze Lwowa do Kamieńca, a następnie wyjechał do Jerozolimy” (Ռ. Ալիշախյան, *Գաղափարագրություն*, s. 75; J. Deny, *L'Arménie-Coman*, s. 35, G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 134; А. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, s. 1071).

zapewne wybrany przez tamtejszych Ormian na biskupa i otrzymał list rekomendacyjny od hospodara Stefana Tomszy II. Czy z jego kandydaturą na stanowisko „stołecznego” arcybiskupa, czyli zwierzchnika Kościoła ormiańskiego w Polsce i na Litwie, liczono się w tym czasie we Lwowie, nie jest pewne. W mieście tym od dawna mieszkał Stepanos, biskup Palu, który mógł pełnić obowiązki miejscowego hierarchy, a zmarł dopiero w 1625 roku. Nie wiadomo, kiedy Mesrop dotarł do Jerozolimy i jak długo tam przebywał (może w latach 1614-1616). Wiadomo, że w drodze powrotnej w Aleppo pojednał się z katolikiem cylicyjskim Howhannesem IV, który wręczył mu laskę wardapeta i udzielił święceń biskupich²¹.

Złamanie jurysdykcji katolikosza eczmiaadyńskiego w tym czasie było wymuszone koniecznością. W Armenii Wschodniej i Gruzji toczyła się wojna turecko-perska, trwały deportacje Ormian i rywalizowali między sobą dwaj katolikoszy: Dawid i Melchizedek. W 1615 roku Melchizedek, którego władzę uznawano w Polsce i w Mołdawii, został zmuszony do udania się do Isfahanu, a w Eczmiadynie osiadł Dawid²². W 1616 roku na skutek intryg Dawida przywieziono Melchizedeka w łańcuchach do szacha, który wtedy przebywał w Armenii. Wprawdzie wkrótce potem Dawid złożył rezygnację i wyjechał do Isfahanu, jednak Melchizedek pozostawał w niełasce szacha, który obłożył go ogromnym podatkiem. By zebrać tak wielką kwotę, Melchizedek jeździł do Tyflisu, Tebryzu i Isfahanu, a w ślad za nim podążali żołnierze szacha, by wybrać na poczet długu cokolwiek uzbiera²³. Perypetie te tłumaczą, dlaczego Mesrop skorzystał z posługi katolikosza cylicyjskiego, swego dawnego mistrza, znanego także w Polsce²⁴.

Co do tego, kiedy Mesrop został wybrany przez Ormian lwowskich na urząd arcybiskupa, mamy dwie sprzeczne informacje. Kolofon, wpisany we Lwowie do jednego z rękopisów pod koniec 1617 roku, wspominał o obecności w mieście

²¹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena* s. 135. Grigor Daranaghcy zanotował, że Mesrop „sprytnym oszustwem omotał myśli katolikosza”.

²² 1 maja 1610 roku katolikos Melchizedek skierował list do Ormian w Polsce i w Mołdawii, wzywający do posłuszeństwa jego osobie (A. Sarkisjan, *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII wieku*, z ormiańskiego przełożył J. Szokalski, Zabrze 2022, s. 81-83). Jako urzędujący katolikos był wymieniany w księdze kroraków i testamentów Ormian lwowskich od 26 lutego 1612 roku. Wprawdzie 2 lutego 1615 roku w jednym z wpisów podano jako katolikosza Dawida, ale już od kwietnia tego samego roku wymieniano stale Melchizedeka (Bibliothek des Mechitaristenklosters Wien, dalej: BMW: sygn. 441, k. 126, 134, 134v itd.).

²³ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 186-189.

²⁴ Gdy 17 grudnia 1616 roku książdz Howhannes Karmatanienc ukończył druk *Psalterza Dawida*, wspominał na ostatniej stronie katolikosza Melchizedeka, ale także katolikosza Cylicji Howhannesa IV z Ajntabu (Ղ. Ալիշախ, *Կաթողիկոս*, s. 171-172; G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 133, przyp. 81). W 1617 roku wspomniany Symeon Lehacy spotkał katolikosza Howhannesa w Ziemi Świętej, o czym tak pisał: „Wraz z ostatnimi pielgrzymami przybył także katolikos Sisu der Howhannes, z którym chciałem się zobaczyć od wielu lat, i [wreszcie] spełniło się moje życzenie w Jerozolimie”. Symeon Lehacy, *Zapiski podróże*, s. 276.

„pobożnego arcybiskupa” der Mesropa²⁵. Z kolei sam Mesrop pisał, że w niekończącym się poszukiwaniu dobrej kopii komentarza do proroctwa Jeremiasza udał się z Aleppo do Cezarei w Kapadocji, gdzie znalazł niedoskonały egzemplarz, który skopiował w jednym z ormiańskich klasztorów pod tym miastem w 1619 roku.

Gdyby Mesrop wracał z Jerozolimy w 1616 roku, to rzeczywiście mógłby być we Lwowie pod koniec 1617 roku. Sam jednak stwierdził, że w 1619 roku kopiował komentarz do Księgi Jeremiasza w klasztorze Dumar koło Cezarei Kapadockiej po wyjeździe z Aleppo, które było w tym czasie rezydencją katolikosów Cylicji. Przez Aleppo, Marasz, Cezareę, Ankarę i Stambuł wracał z Jerozolimy do Polski wspomniany już Symeon Lehacy²⁶. Trudno ten problem jednoznacznie rozstrzygnąć. Być może, że mamy do czynienia z błędem w datacji, w którymś z dwóch wspomnianych rękopisów. W każdym razie w rękopisie z 1617 roku Mesrop został wspomniany jako arcybiskup we Lwowie. Gdyby ta data okazała się prawidłowa, już wówczas byłby przewidywany na stanowisko „tronowego” arcybiskupa lwowskiego.

W 1621 roku, a więc podczas nabrzmiałego konfliktu między Polską a Turcją, który zakończył rozejm zawarty jesienią pod Chocimiem, Mesrop znajdował się w Mołdawii. Tam, w klasztorze Świętego Aksenta w Suczawie, dokończył kopiowanie komentarza do proroctwa Jeremiasza. W pracy tej pomagał mu jego bratanek Nerses²⁷. Rok później, na jego prośbę, komentarz ten został skopiowany w Kamieńcu Podolskim²⁸.

W 1622 roku, w związku z wyjazdem do Stambułu Krzysztofa Zbaraskiego, polskiego posła wielkiego, w celu zawarcia traktatu pokojowego kończącego wojnę chocimską, Ormianie postanowili poszukać w tym mieście osoby odpowiedniej na stanowisko arcybiskupa lwowskiego. Przynajmniej tak pisał w 1622 roku lwowski arcybiskup łaciński Andrzej Próchnicki, ostrzegając Rzym, że w orszaku Krzysztofa Zbaraskiego, wśród kupców ormiańskich pojechał jeden z ich kaznodziejów w celu znalezienia biskupa „ze swojego narodu i schizmy”, aby ich kościół nie był „bezgłowym”. Arcybiskup Próchnicki obiecywał wystarać się, ażeby w państwie polsko-litewskim bez rozkazu i woli królewskiej nie rozwijał działalności żaden cudzoziemiec (*homo*

²⁵ Arcybiskup przedstawiał się jako Kaffacy i uczeń katolikosa Sis, Howhannesa (Ռ. Ալիշաւի, *Կաթողիկոս*, s. 173-174; G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 133, przyp. 83; R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, B. Outtier, G. Ter-Vardanian, *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, Paris 1998, s. 808-809).

²⁶ Symeon Lehacy, *Zapiski podróże*, s. 32.

²⁷ G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 134-135.

²⁸ *Յուգով հայերէն ձեռագրաց Նոր Չորդայի Ամենայնիկի տպարան* [Katalog ormiańskich rękopisów kościoła Zbawiciela w Nowej Dżulfie]. 1, oprac. U. Տէր-Աւետիսեան [S. Ter-Awetisjan], Վիեննա [Wiedeń] 1970, s. 559, nr 367.

externus)²⁹. Z tych powodów w instrukcji nowego nuncjusza znalazło się zalecenie, by nie dopuścić do confirmacji królewskiej takiego kandydata³⁰. Być może owym kaznodzieją, który pojechał do Konstantynopola, był wardapet Lazar (Ghazar) z Babertu, wspomniany w jednym z testamentów lwowskich 22 marca 1622 roku³¹. Niewykluczone, że to on był potem jednym z beneficjentów testamentu arcybiskupa Mesropa (zob. dalej)³².

Na pewno nie szukano nikogo w Stambule, bo jeszcze w tym roku duchowieństwo i starsi gminy ormiańskiej we Lwowie opowiedzieli się za kandydaturą Mesropa z Kaffy na biskupstwo „tronowe”. Co więcej, udało się im uzyskać potwierdzenie na urządzie przez króla Zygmunta III na sejmie warszawskim 4 marca 1623 roku, czyli wtedy, gdy z Polski wyjechał nuncjusz Cosimo de Torres, a nowy, Giovanni Battista Lancellotti, jeszcze nie dotarł na miejsce³³.

²⁹ „Quando quidem concionatoribus suis, qui modo de medio ipsorum, mercium causa, nuntium Sacrae Regiae Maiestatis Constantinopolim ad Turcharum Imperatorem euntem sequuntur, delegaverunt, uti aliquem suae gentis et schismatis Episcopum conquisitum, inde redeuntes secum adducant, ne amplius absque pastore esse videantur. Qui si advenit, cense-rem ei esse prohibendum, ne absque iussu et voluntate Regiae Maiestatis Episcopum in suo Regno homo externus agere audeat” (Ponieważ delegowali jednego ze swoich kaznodziejów, który niedawno wraz z nimi pojechał w sprawach handlowych, w towarzystwie posła świętego królewskiego majestatu do Konstantynopola, do cesarza tureckiego, aby wyszukać jakiegoś biskupa ze swego rodu i schizmy i po powrocie stamtąd zabrać ze sobą, aby dłużej nie pozostawali bez pasterza. Ten, gdy przybędzie, uważam, że powinno mu się zabronić [sprawowania urzędu], aby bez rozkazu i woli królewskiego majestatu w jego królestwie nie śmiał działać biskup cudzoziemski), *Litterae Episcoporum*, 1, s. 89, nr 55.

³⁰ „Hora s'intende che ne vogliano da Costantinopoli cavare alcuno per ritenerlo del continuo appresso di loro, vergognandosi hormai che la lor Chiesa sia senza capo. Ma si potrebbe di leggerii impedirlo loro dalla Maestà regia, accioché non v'introducessero forestieri; e sarebbe ancora più giovevole alla conversione de medesimi, perché qualunque Vescovo per suo interesse si studierà sempre di tenerli quanto potrà il più da noi lontani” (Obecnie się słyszy, że chcą wydobyć z Konstantynopola pewnego [biskupa], aby trzymać go stałe przy sobie, wstydząc się teraz, że ich Kościół jest bez głowy. Ale można by z łatwością im w tym przeszkodzić przez majestat królewski, ażeby tam nie dopuszczano cudzoziemców, co byłoby jeszcze bardziej pomocne do nawrócenia tychże, gdyż jakkolwiek biskup we własnym interesie będzie się zawsze starał trzymać ich, ile będzie mógł, daleko od nas), *Acta Nunitiaturae Polonae* (dalej: *ANP*), 22/1, *Ioannes Baptista Lancellotti*, wyd. T. Fitych, Cracoviae 2001, s. 36, nr 25.

³¹ BMW: sygn. 441, k. 157.

³² O Ghazarze (Lazarze) z Babertu zob.: T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934, odbitka z: „Prace Komisji Historii Sztuki”, 6, s. 161-163; M. Arakelyan, *Sixteenth and seventeenth century Armenian illuminated manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna*, w: *Armenian-Ukrainian historical contacts (Papers of the international conference held in Lviv, 29-31 May 2008)*, Lviv 2011, s. 97, 100-106; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018, s. 88.

³³ Nuncjusz Cosimo de Torres wyjechał z Polski późną jesienią 1622 roku. Jego następcą, Giovanni Battista Lancellotti, starał się bardzo zdążyć na sejm, który odbywał się w Warszawie od 27 stycznia do 5 marca 1623 roku, ale mu się to nie udało. Wprawdzie do Krakowa

Informacje o krótkich rządach biskupich Mesropa są bardzo szczupłe. W 1622 roku kazał zbudować w kościele św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim ołtarz pod wezwaniem Świętego Grzegorza Oświeciciela, a w fundamentach kościoła umieścił relikwie wielu świętych. Wyświęcił też na kapłana diakona Michała (Mikajela)³⁴. 7 października 1622 roku Ormianin lwowski Krzysztof Dawidowicz zapisał mu w testamencie 100 florenów³⁵, 8 lutego 1624 roku Mesrop wystosował list okólny do Ormian w Polsce i Mołdawii w sprawie pomocy dla Aleksandra Karczowskiego, syna Jakuba i Teofili, którego krewni znajdowali się w niewoli³⁶, 26 kwietnia 1624 roku Ormianka lwowska Katarzyna, żona Iwaszka Torosowicza, zapisała biskupowi 30 florenów³⁷, a 2 maja 1624 roku Ormianin lwowski Hołub Iwaszkowicz przeznaczył w testamencie „stołecznemu biskupowi złotych dwadzieścia”³⁸.

Arcybiskup Mesrop sprawował urząd w czasie, gdy w Kościele ormiańskim w Polsce następowała centralizacja władzy wokół ośrodka lwowskiego. Jeszcze przed nominacją królewską dla Mesropa starsi gminy ormiańskiej we Lwowie dysponowali kościołem ormiańskim w Łucku na Wołyniu, decydowali, kto ma być wysyłany tam na proboszcza i administrowali należącą do tego kościoła wsią Ceperów, a także placami w mieście³⁹.

przybył 23 lutego 1623 roku, lecz się rozchorował i w Warszawie znalazł się dopiero w kwietniu. W tym czasie przebywał tam internuncjusz Antonio Francesco Cirioli, ale jego pozycja nie odpowiadała statusowi nuncjusza. Charakterystyczne, że Ormianom udało się uzyskać zatwierdzenie arcybiskupa w przeddzień zakończenia sejmu (4 marca). Por.: ANP, 22/1, s. 92, nr 65; F. Pułaski, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Kasińskich*, Warszawa 1915, s. 580, nr 413 (dyplomatariusz Ormian lwowskich 1387-1672): „Sigismundi III confirmatio episcopi Armenici Messowlii (sic!)”, 1623 III 4. Kopię zatwierdzenia królewskiego przechowywano w Kamieńcu Podolskim. Widział ją tam w początkach XVIII wieku ksiądz Stefan Roszka (*Unkūhułnuh*, s. 169), natomiast biskup Franciszek Ksawery Zachariasiewicz we Lwowie oglądał oryginalny dokument królewski w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku (F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość*, s. 21).

³⁴ G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, s. 135 (na podstawie rękopisu ze zbioru Akiniana). Może chodzi o księdza Mikajela, syna Ghazara i Ustiane, kopistę ewangeliarza przepisanego w Kamieńcu w 1643 roku.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, dalej: ЦДІАУЛ): f. 52, op. 2, spr. 522, *Acta iudicii civilis Armenorum*, s. 342-343.

³⁶ P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 158; W. Urban, *Zmierzch ariańskiego Rakowa*, „Sobótka”, 30, 1975, s. 262. Karczowski po uwolnieniu żony został bez środków do życia, a w niewoli przebywali jeszcze jego ojciec i brat, na wykup których zbierał pieniądze. Według Roszki (*Unkūhułnuh*, s. 169) w Kamieńcu znajdował się jeszcze jeden list Mesropa, wysłany do Ormian lwowskich z Kamieńca, bez daty.

³⁷ ЦДІАУЛ: f. 52, op. 2, spr. 523, s. 403.

³⁸ ЦДІАУЛ: f. 52, op. 2, spr. 523, s. 43.

³⁹ Jeszcze w 1593 roku awakerec lwowski, a jednocześnie proboszcz ormiańskiej parafii w Łucku der Wasko przekazał lwowskiej radzie starszych dokumenty dotyczące tego kościoła (*Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608 w języku*

21 września 1622 roku podporządkowane zostały im ponadto wszystkie sprawy kościelne ormiańskiej gminy w Kijowie⁴⁰.

Arcybiskup Mesrop zmarł 12 maja (2 maja starego stylu) 1624 roku w Zamościu i tam został pochowany⁴¹. Testament, sporządzony 9 maja, został zarejestrowany w aktach ormiańskiego sądu duchownego we Lwowie 17 maja 1624 roku⁴². Przyczyna śmierci nie jest znana. Według nieprzychylnego mu kronikarza Grigora Daranaghcego został otruty przez umieszczenie trucizny w poduszce⁴³, ale informacja ta nie jest wiarygodna. Z wielkim wysiłkiem starsi ormiańscy doprowadzili do zatwierdzenia arcybiskupa przez króla, nie mieli żadnego powodu, aby się go pozbywać tak szybko po objęciu tej godności. Prawdopodobnie kronikarz, przypisując mu niegodny koniec, chciał go ostatecznie pogрузić w opinii potomnych. Tymczasem o arcybiskupie Mesropie wiele źródeł wyraża się pozytywnie. Był dobrym mówcą i kaznodzieją, dbał o kościoły, szukał cennych rękopisów, na łożu śmierci martwił się o losy arcybiskupstwa. Zapewne był świadom, że w państwie katolickim może przetrwać ono tylko wtedy, gdy stanie na jego czele duchowny wykształcony w Europie Zachodniej, a przynajmniej światły, pobożny i uczony mnich. Może to pogрузiło go w oczach kronikarza, który był Zachodowi niechętny?

W XVIII wieku Ormianin warszawski Józef Epifanii Minasowicz w wierszowanym katalogu arcybiskupów ormiańskich Lwowa poświęcił mu taki oto krótki czterowiersz w języku łacińskim:

MIESROBIUS

Miesrobios, alii quem verso nomine dicunt,

Macrobian⁴⁴, lustris rexit ovile tribus.

ormiańsko-kipczackim, wyd. E. Tryjarski, Kraków 2017, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 1, s. 178, 439, por też: S. Barącz, *Rys*, s. 153).

⁴⁰ „Чтенія въ Императорском обществѣ исторіи и древностей російскхъ при Московскомъ университетѣ”, 1846, 2, s. 51-52.

⁴¹ Ղ. Ալիշան, *Շուկիկից*, s. 110; S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, „Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae”, 22, 2, s. 151, 163 (tłumaczenie nieściśle); A. Н. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, s. 567 podaje właściwy tekst: „Roku 1073 [to jest 1624] 2 [12] maja. Der Mesrop wartabed z Kaffy, przełożony tronu [katedralnego lwowskiego], Pan Wardapet oddał swą duszę Panu Bogu w mieście Zamościu i tam został pochowany. Pan Bóg niech się zmiłuje nad jego duszą i odpuści mu grzechy świadome i nieświadome”. Roszka (*Մեղանկար*, s. 172) podał błędną datę śmierci – 1622 rok.

⁴² BMW: sygn. 441, k. 169v-170. 28 października 1626 roku wyjeżdżający do Kijowa mnich der Kirkor upominał się przed lwowską radą starszych o zwrot 70 florenów, „które świętej pamięci biskup der Mesrop mu przyrzekł za wymurowanie kuchni z kominem, czego koszt sam poniósł” (E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, s. 51, 158, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, 111).

⁴³ Շուկիկիկապրոպիւն Գրիգոր վարդապետի, s. 428.

⁴⁴ K. Niesiecki, *Herbarz*, 1, s. 108 (tu jako Macrobius).

Ast bene qui vixit, bene rexit: Praesulis ejus
Non est vita brevis, non regimenque breve est.
Niesiecki et Roszka tempus ejus obitus in Annum 1622 coniiciunt⁴⁵.

Niepublikowany dotąd i nieanalizowany testament arcybiskupa Mesropa pozwala na poznanie nowych faktów z jego życia. Miał on niewielki krąg domowników mieszkających wraz z nim w klasztorze na Krakowskim Przedmieściu. Niewątpliwie najbardziej zaufanym był jego bratanek Nerses, który przebywał u boku stryja od dzieciństwa i zapewne zajmował się jego doczesnymi interesami oraz pomagał w kopiowaniu rękopisów. Prócz tego arcybiskup miał własnego sługę Jagopa i pacholka Andrija, syna Aswadura. Posiadał własny powóz, skoro w testamencie można przeczytać o koniu. Do obrony w drodze służył mu zapewne łuk ze strzałami w kołczanie (sahajdaku). Z racji swej funkcji posiadał szatę mniszą ze spiczastym welonem (tak zwany wegħar), strój liturgiczny (pilon), będący odpowiednikiem łacińskiego ornatu, pastorał, pierścień biskupi i sygnet pieczętny. Miał też ikonę zapewne w srebrnym okładzie. W dwóch sepetach przechowywał dokumenty dotyczące kościołów, własną korespondencję, a także relikwie świętego Tomasza i świętego Giragosa. Jego osobista biblioteka była dość skromna, zawierała tylko księgi niezbędne biskupowi. Były to prawdopodobnie przez niego samego przepisane rękopisy: Credo, psalterz, modlitewnik, komentarz do prorocstwa Jeremiasza i kalendarz liturgiczny (tonacujc). O przepisywaniu tych dwóch ostatnich była już wcześniej mowa. Zapewne z uwagi na bogactwo bibliotek przy kościołach ormiańskich we Lwowie i Kamieńcu Podolskim rozbudowywanie tego osobistego księgozbioru miało się z celem. Wszystkie rękopiśmienne księgi dostały się jego bratankowi. Ponadto arcybiskup posiadał zegar i naczynia srebrne (talerze, łyżki, kubki); niektóre miały wyryte jego znaki pieczętne. Szczególnie bogata była garderoba, składająca się z różnego rodzaju szat: płaszczów i koszul, okryć wierzchnich podbitych różnymi futrami lub bez podbicia, w rozmaitych kolorach. Jedną z nich odziedziczył po awake-recu lwowskim der Kasparze. Prócz tego arcybiskup lokował kapitały w luksusowych futrach, skórach i tkaninach (sobole, sukna, serże, safiany). Dysponował gotówką, którą pożyczał na procent – 280 florenów i szelągi w szkatule. Miał też zobowiązania dłużne, częściowo może o charakterze kredytu: 320 florenów i 100 talarów złotych⁴⁶.

⁴⁵ Miesrobios, którego inni nazywają drugim imieniem / Macrobion, rządził światłanie trzodą trzy lata / A przecież kto dobrze żył, dobrze rządził: jego / Życie nie jest krótkie i rząd nie jest krótki. / Niesiecki i Roszka domyślają się czasu jego śmierci w roku 1622.

⁴⁶ O monetach w ówczesnym obiegu zob. W. Szłapinskij, *Współoddziaływanie rynków pieniężnych. Województwo ruskie a Turcja, Mołdawia i Wołoszczyzna (od połowy XVI do połowy XVII w.)*, „Wiadomości Numizmatyczne”, XLIV, 2000, s. 1-38 (o talarach złotych, s. 12-13).

Testament ukazuje strukturę dochodów biskupich. Składały się na nie czynsze z „wioski Oświeciciela”, czyli prawdopodobnie dochody z dzierżawy wsi Cepe-rów na Wołyniu, które stanowiły uposażenie Kościoła ormiańskiego w Łucku. W związku z tym, że nie było tam już prawie Ormian, administrowali nią starsi ormiańscy ze Lwowa, wydzierżawiając osobom prywatnym. W tym konkretnym czasie administratorami (dzierżawcami?) byli: „duchowy syn” der Chaczko, czyli ksiądz Krzysztof Głuszkowicz ze Lwowa, i der Toros, mnich z Kamieńca. Oprócz tego arcybiskup otrzymywał składki z kościołów ormiańskich: kamienieckiego i jazłowieckiego, a być może także i innych. Do niego należały również sumy pieniężne zapisywane mu w testamentach Ormian. Ponadto pożyczał pieniądze na procent i zastawiał szaty lub inne cenne przedmioty. Kilku jego dłużników zostało wymienionych: Zadik, syn Torosa Bernatowicza, Bachcza⁴⁷, Hadzi Bali, który przybył do Lwowa z Dżulfy, Sahak „ślepy”, Sefer, Andrij Derwaszkowicz, syn poprzedniego awakereca lwowskiego der Waska Wartikowicza.

Testament pozwala do pewnego stopnia odtworzyć krąg duchownych i świeckich, jakimi arcybiskup się otaczał. Wśród duchownych wyróżniał się wspomniany biskup Palu (Balu) Stepanos, syn Szahruza i Mariam. Palu było miastem położonym nad Muratem, dopływem Eufratu i stolicą emiratu ustanowionego jeszcze w 1495 roku. Żyła w nim ludność ormiańska i syryjska. Dla Ormian słynne było z kaplicy Świętego Mesropa Masztoca, w której pobliżu według legendy ten święty miał mieć objawienie alfabetu ormiańskiego⁴⁸. Obecność Stepanosa we Lwowie poświadczona jest co najmniej od 1603 roku. Liczne źródła ormiańskie wspominają go jako mieszkańca klasztoru na Krakowskim Przedmieściu, a także fundatora kilku rękopisów. Zmarł po 15 marca 1625 roku⁴⁹.

„Ojcem duchownym”, czyli spowiednikiem, arcybiskupa Mesropa był der Hovhannes Karmatanienc, zwany też Iwaszkiem (lub Janem) Muratowiczem. Był to syn Murata Kierymowicza z Bagheszu (Bitlisu), a potem z Zamościa, i Anny, córki księdza lwowskiego Simona Wasylowicza. Urodził się około 1590 roku, w 1611 roku notowany jest jako diakon, w 1613/1614 – prezbiter, i wreszcie w latach 1621-1624 – ekeghepcan (zakrystian, kustosz katedry) lwowski⁵⁰. Miał być „filologiem i miłośnikiem literatury”, a mówiąc konkretniej – założycielem drukarni ormiańskiej we Lwowie⁵¹. Zmarł w 1624 roku. Z małżeństwa z Anną

⁴⁷ Zob. przyp. 4.

⁴⁸ Symeon Lehacy, *Zapiski*, s. 219.

⁴⁹ K. Stopka, *Stefan (Stephanos, Stepanos) Pelwecy*, w: *Polski słownik biograficzny*, 43, Warszawa–Kraków 2004, s. 154-155.

⁵⁰ ЦДІАУЛ: f. 52, op. 2, spr. 528, *Acta iudicii civilis Armenorum*, 1650, s. 610-611.

⁵¹ Y. Dachkévytch, *L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVIIe siècle*, przedruk w: Y. Dashkevych *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001, s. 142-158; Я. Дашкевич, *Первый армянский книгопечатник на Украине Ованес Карматяни*, przedruk w: idem, *Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1125-1137.

(Hanuchną), córką Lazara Charagoza⁵², miał między innymi syna Howhannesa (Jana) Kieremowicza, późniejszego ormiańskiego biskupa Mołdawii i sufragana lwowskiego⁵³.

Innym duchownym wspomnianym w testamencie był der Zakaria, syn der Kaspara, awakereca lwowskiego, i Anastazji (Nastuchny). W 1610 roku jako diakon zawarł umowę zaręczynową z Gulaf (Różą), córką Hołuba Jaskowicza⁵⁴. Był księdzem we Lwowie i od grudnia 1626 roku – awakerecem. W późniejszym czasie zasłynął jako przeciwnik unickiego arcybiskupa Mikołaja Torosowicza. Zachował się do naszych czasów modlitewnik w języku kipczackim, który osobiście skopiował⁵⁵. Zmarł 2 października 1652 roku⁵⁶.

Za swego „duchowego syna”, co oznaczało zapewne ucznia, Mesrop uważał der Chaczadura, syna Greska Głuszkowicza i Katarzyny Tomanowicówny. W 1619 roku Chaczadur był skrybą (dpirem) i prawdopodobnie nauczycielem w szkole ormiańskiej przy katedrze, w 1622 roku – klerykiem, w 1624 roku – kapłanem. Po śmierci pierwszej żony (około 1638 roku) porzucił kapłaństwo (dla tego był w źródłach nazywany Rospopem) i ożenił się ponownie. Był znanym bibliofilem. W jego bogatym księgozborze znajdowały się książki ormiańskie, łacińskie, polskie i ruskie⁵⁷. Zmarł w 1651 roku⁵⁸.

Wymieniony w testamencie Mesropa ksiądz Jakub (Jagop) Altunczi pochodził z rodu Patukenców z Tokatu w Anatolii. Urodził się tam jako syn Altuna, a wnuk Astwadzadura oraz Anny. Najpierw mieszkał w Mołdawii, następnie w Polsce, w Zamościu (1595). Na prośbę biskupa Mołdawii Howhannesa ułożył *Lament nad ziemią Wołochów*, opisujący wydarzenia związane z polską interwencją hetmana Jana Zamoyskiego w celu osadzenia na tronie mołdawskim Jeremiego Mohyły, a także *Lament nad miastem Tokatem*, zniszczonym przez dzelalich. Następnie był długoletnim proboszczem w Zamościu i kopistą wielu

⁵² BMW: sygn. 441, k. 144, krorak z 25 stycznia 1618 roku.

⁵³ Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, Lwów 1928, s. 180; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000, s. 131-133; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 175, 309, 311-312.

⁵⁴ BMW: sygn. 441, k. 120, krorak z 30 października 1610 roku.

⁵⁵ Bibliothèque Nationale de France: sygn. Arm. 5 (1636); T. Mańkowski, *Sztuka Ormian*, s. 93; A. H. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, s. 975-1001 (transliteracja treści modlitewnika na alfabet łaciński).

⁵⁶ О. Божко, *Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть. Кам'янецький літопис*, „Київ”, 3-4, 2015, s. 131: „zgodnie z rachubą Wielkiej Armenii 1101 (1652), 24 września [st. st.]. W środę w nocy zmarł leciwy kapłan lwowski, ksiądz der Zakaria, i zasnął w Chrystusie, dobroczyńca obdarzony przez Boga innymi darami Ducha Świętego, który chodził do świętej Jerozolimy. Niechaj Pan Bóg dołączy go do zastępów świętych ojców i sprawiedliwych, amen”.

⁵⁷ E. Różycki, *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne”, 22, 1978, s. 8; idem, *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 44, 2000, s. 238.

⁵⁸ BMW: sygn. 447, k. 268v-271, testament z 9 sierpnia 1651 roku.

rękopisów. Przetłumaczył z łaciny na język ormiański pierwotnie perskie, ale znane w wielu językach dzieje Sindbada i siedmiu mędrców (*Historia septem sapientum*). Przerobił też na wiersze cały Psalterz. Umarł w Zamościu, w 1680 roku, podobno w wieku 107 lat⁵⁹.

O księdzu Mowsesie z Chocimia do dziś niewiele wiadomo.

Pierwszym kandydatem Mesropa na zwolnione przez niego biskupstwo był Zadik (Zachariasz)⁶⁰ – syn Torosa Zadikowica Bernatowicza, zamożnego kupca, starszego gminy ormiańskiej we Lwowie i jej jerespochana w latach 1590-1631, oraz Mariane (Emerencji), córki Hrehora Juchnowicza. Studiował teologię na uniwersytecie w Bolonii lub w Padwie. W 1611 roku podarował kaplicy nacji polskiej w bazylice Świętego Antoniego w Padwie jednego „aureusa” ku czci świętego Stanisława⁶¹. W latach 1611 i 1617 był tłumaczem poselstwa katolikos Melchizedeka do papieża Pawła V, które sprawował wardapet Zakaria z Wanu. Doktorat z teologii otrzymał albo w Padwie, albo w Bolonii około 1618 roku⁶². Wcześniej, być może w Krakowie, otrzymał stopień doktora filozofii, bo podpisał się jako „Zachariasz Bernatowicz philosophiae et sacrae theologiae doctor”⁶³. W związku z tym, że jego kandydatura przepadła, ożenił się i był potem kupcem ormiańskim we Lwowie. W 1631 roku posłował w imieniu gminy Ormian lwowskich do papieża Urbana VIII⁶⁴.

Innym kandydatem arcybiskupa Mesropa do „tronowego” arcybiskupstwa lwowskiego stał się mnich Toros, syn mieszczanina kamienieckiego Tatula⁶⁵ i Anny. Początkowo był kapłanem żonatym. Z małżeństwa z Anną miał czworo dzieci, dwóch synów – Nigoghajosa (Mikołaja) i Szymawona (Szymona), oraz dwie córki – Katarine (Katarzynę) i Gulaf, które zmarły w młodym wieku.

⁵⁹ H. Kaufhold, *Schriftliche Spuren der Armenier in Zamość (Polen)*, w: *Sarmatismus versus Orientalismus in Mitteleuropa / Sarmatyzm versus Orientalizm w Europie Środkowej*, red. M. Długosz, P. O. Scholz, M. Faber, Berlin 2013, s. 233-241.

⁶⁰ M. Kaprał, *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 251, nr 909, *Spisy Urzędników Miejskich z Obszaru Dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego*, 7, *Ziemie Ruskie*, 1, *Lwów*.

⁶¹ Por. *Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, 1, *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592-1745)*, wyd. H. Barycz, indeks osób oprac. K. Targosz, Wrocław 1971, s. 46, nr 560, *Źródła z dziejów nauki i techniki*, 10.

⁶² 2 lutego 1619 roku jest wzmiankowany w aktach sądu ormiańskiego lwowskiego jako „sacrae theologiae doctor”. ЦДІАУЛ: f. 52, op. 2, spr. 521, *Acta iudicii civilis Armenorum*, 1619, s. 1480; *Archiwum nacji polskiej*, s. 226.

⁶³ ЦДІАУЛ: f. 52, op. 2, spr. 523, *Acta iudicii civilis Armenorum*, 1631, s. 1253.

⁶⁴ K. Stopka, *Torosowicz (Torosowic, Torosowicz, Toroszewicz, Turosowic, Torosenc, Torosjanc) Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444.

⁶⁵ *Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)*, wyd. Т. И. Грунин, Москва 1967, s. 260, nr 77, 78 (1560); *Акты армянского суда города Каменец-Подольского (XVI в.)*, wyd. В. Р. Григорян, Ереван 1963, s. 156-157, nr 123 (1573).

Wkrótce po dziewczynkach umarła też żona Torosa. Zapewne pod wpływem tej tragedii udał się na pielgrzymkę do Jerozolimy, a po powrocie postanowił zostać mnichem. Jako nowo poświęcony mnich (kronawor) podpisał się 29 marca 1609 roku w kopiowanym przez siebie ewangeliarzu. Jako mnich w Kamieńcu poświadczony jest w także w kolofonach rękopisów przepisywanych przez niego lub dla niego aż do 1617 roku. Arcybiskup Mesrop musiał go dobrze poznać, bo – jak wiadomo – w tym czasie głosił jako wardapet kazania w Kamieńcu, a potem wyjechał z tego miasta do Jerozolimy. W 1621 roku Syrabion z Baberdur w skopiowanym w Jazłowcu dla Torosa ewangeliarzu wystawiał go jako „kochającego Boga mądrego męża i pokorną duszę”⁶⁶. Nazwał go też przysługującym zasadniczo biskupowi tytułem baronder⁶⁷. Toros przebywał zapewne w Jazłowcu z okazji zakończeniu budowy kościoła Matki Bożej⁶⁸. W sprzeczności z datacją tego kolofonu pozostaje informacja podana przez ojca Ghewonda Aliszana, że Toros, biskup kamieniecki, na prośbę wiernych z Jazłowca, pojechał do tego miasta w celu wmurowania kamienia węgielnego pod fundament kościoła pod wezwaniem Świętej Bogurodzicy w dniu Zesłania Ducha Świętego 14 [24] maja 1627 roku, w poniedziałek⁶⁹. Ta druga data jest natomiast zgodna z przekazem osiemnastowiecznego kronikarza kamienieckiego Stefana Roszki, że święceń biskupich udzielił Torosowi w Kamieńcu katolikos Melchizedek 5 [15] marca 1627 roku. Roszka napisał, że katolikos „wyświęcił na biskupa niejakiego mnicha kapłana (abegha) Torosa, niegdyś żonatego księdza z Kamieńca”⁷⁰. Gdyby poświęcenie kamienia węgielnego w Jazłowcu miało miejsce w maju 1627 roku, to rzeczywiście Toros mógł tam być jako biskup kamieniecki. W kolofonach rękopisów ormiańskich przepisywanych w Kamieńcu biskup Toros występuje do 1640 roku⁷¹.

Z osób świeckich arcybiskup spotykał się często we Lwowie z dwoma jere-spochanami, czyli administratorami majątku kościelnego: Torosem Bernatowiczem, synem Zadika, a jednocześnie ojcem wspomnianego już doktora teologii, oraz z Jakubem Zachnowiczem, pełniącym urząd starszego w latach 1606-1632⁷². Z bogatej rodziny Bernatowiczów w testamencie padło też imię Awedika

⁶⁶ W 1626 roku rękopis ten był iluminowany przez pewnego Howhannesa. P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 138.

⁶⁷ Baronder – tytuł przysługujący biskupowi, patriarche, katolikosowi. Istnieje różnica zdań, czy przysługiwał biskupowi bez stopnia wardapeta lub biskupowi bez określonej diecezji.

⁶⁸ C. Mutafian, *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 117.

⁶⁹ Ղ. Ալիշան, *Դավիթիկ*, s. 185.

⁷⁰ *Առաքելություն*, s. 172.

⁷¹ В. Р. Григорян, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, Ереван 1980, s. 83, 249, 283; P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 107-108, 118, 137-138.

⁷² М. Капрал, *Урядники*, s. 252, nr 920.

(Gabriela). Był to brat stryjeczny Torosa, syn Mikołaja (Miklasza), starszy gminy ormiańskiej lwowskiej, a potem także jerespochan (1626-1642)⁷³. Pojawia się w testamencie także Toros Torosowicz, syn Krzysztofa (Chaczka), kupiec i starszy ormiański w latach 1620-1638⁷⁴. Wszyscy zostali wybrani jako egzekutorzy ostatniej woli arcybiskupa. Wynika z tego, że szczególne więzi łączyły Mesropa z rodem Bernatowiczów.

Aneks

1.

Zatwierdzenie królewskie elekcji Mesropa z Kaffy na biskupa lwowskiego

Dokument w języku łacińskim, opatrzony podpisem i pieczęcią królewską. Przechowywany był w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, a po jej likwidacji w bibliotece kapituły ormiańskiej we Lwowie co najmniej do 1842 roku⁷⁵. Zachował się w kopii w księdze rady starszych lwowskich, przechowywanej w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, w 1867 roku przekazanej do zbiorów Biblioteki Ossolińskich we Lwowie przez arcybiskupa ormiańskiego Grzegorza Michała Szymonowicza, obecnie znajdującej się w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy imienia Wasyla Stefanyka⁷⁶. Przed 1739 rokiem druga kopia znajdowała się także w archiwum parafii ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim. Tekst potwierdzenia jest niemal identyczny z analogicznym aktem, który kancelaria królewska wystawiła dla arcybiskupa Garabeda z Tulguranu w 1606 roku⁷⁷.

Sigismundus tertius, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniaeque, nec non Sueccorum, Gottorum, Vandalorumque haereditarius rex. Significamus praesentibus literis nostris quorum interest, universis et singulis. Quod cum more et instituto veteri venerabilis Messorobius Armenus, per universos Armenos nostros et eorum communitatem unanimi voto et consensu in episcopum esset electus, nobisque per seniores Leopolienses Armenos humiliter supplicasset, ut eius ad episcopatus electionem,

⁷³ *Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. K. Stopka, Kraków 2020, s. 172, 443, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 2; M. Kaprał, *Urzędnicy*, s. 252, nr 919, s. 253, nr 930.

⁷⁴ *Jasachy*, s. 139, 415, M. Kaprał, *Urzędnicy*, s. 253, nr 929.

⁷⁵ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość*, s. 21.

⁷⁶ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника [Lwowska Narodowa Biblioteka Naukowa imienia W. Stefanyka]: f. 5 (Ossolińskich), op. 1, spr. 1728/II, *Acta residentiae privilegatae nobilium et honoratorum dominorum Judicum Nationis Armenae Leopoliensis, 1732-1733*, s. 899-901.

⁷⁷ Z. Obertyński, *Die florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*, „Orientalia Christiana”, 96 (36), 1934, 1, s. 59-61, nr 11.

et promotionem ratam et gratam habere auctoritateque nostra regia approbare, confirmare, et ratificare dignemur. Nos virtutem, eruditionem, integritatem ceterasque animi dotes, dicti Messorobij per seniores Armenos commendatam habentem videntesque ipsius et praedictorum Armenorum petitionem esse iustam et convenientem volentes insuper eosdem Armenos ad benemerendam et Reipublicae magis alacres reddere petitioni ipsorum benigne annuentes electionem ac ordinationem praefatam de persona praedicti Messorobii factam ratam et gratam habentes eadem sine tamen praeiudicio ecclesiae catholicae approbandam et confirmandam esse duximus, approbamusque et confirmamus praesentibus literis nostris. Quare omnibus in universum utriusque sexus Leopoliensibus, Camenencensibus, Kioviensibus, Luceoriensibus, Zamoscensibus Armenis, tam in civitatibus praedictis, quam in suburbiis illarum et ubique locorum in regno dominiisque nostris degentibus, mandamus, quatenus praefatum Messorobium pro vero ac legitimo episcopo suo habentes, ipsi obedientiam [in]⁷⁸ iis, quae ad dignitatem, officium, ordinemque suum pertinent, ac reverentiam et honorem debitum praestent, et de proventibus ad eum ratione huiusmodi episcopatus antiquitus pertinentibus, *ac legitimo episcopo suo habentes*⁷⁹ et obventionibus universis sibi respondeant responderique ab aliis faciant. Hortamur etiam omnes archiepiscopos, episcopos, palatinos, castellanos, capitaneis vero tenutariis, burgrabiis et eorum vicesgerentis, proconsulibus et consulibus, advocatis et scabinis et omnibus in universum in Regno nostro dominiisque illi annexis magistratibus, serio mandamus, ut eundem Messorobium episcopum, quae sui officii, ordinis ac iurisdictionum sunt, in religione seu ritu suo, libere exercere, sacerdotes ritus sui cum quibuscunque habitationibus⁸⁰ de eis querentibus, ac pro quaecunque iniuriae seu causa illos convenire volentibus, cum senioribus Armenis, per se vel in eius absentia per officialem suum iudicare, si modo ita ab antiquo erat observatum et permissum, ac privilegiis, honoribus, immunitatibus, libertatibus, exemptionibus, favoribus, praerogativis et consuetudinibus, quibus alii ipsi Armeni in Regno et dominiis nostris potiebantur et gaudebant, etiam eundem potiri, et gaudere permittatis, et permitti faciatis. Volumus tamen, ut praedictus episcopus decretum serrenissimi olim Sigismundi Augusti, antecessoris et avunculi nostri, Lublini in conventionem Regni generali die decima sexta mensis Maji anno Domini 1569 inter Gregorium episcopum Armenorum, et seniores civitatis nostrae Leopoliensis Armenis latum, in omnibus punctis, clausulis, articulis et conditionibus teneat et inviolabiliter perpetuo observet pro gratia nostra. In cuius rei fidem praesentes manu nostra subscriptas, sigillo Regni communiri mandavimus. Datum

⁷⁸ Tak w dokumencie z 1606 roku.

⁷⁹ W rękopisie podkreślone linią kropkowaną. Najprawdopodobniej pomyłkowe powtórzenie zwrotu już wcześniej użytego.

⁸⁰ W podobnym dokumencie z 1606 roku: hominibus.

Varsaviae, in conventu Regni generali die quarta mensis Martij anno Domini 1623. Regnorum nostrorum Poloniae 36. Sueciae vero 29. Anno. Sigismundus rex. L[ocum] S[igilli].

Przekład

Zygmunt III, z Bożej łaski król Polski, wielki książę Litwy, Rusi, Prus, Mazowsza, Żmudzi i Inflant, a także Szwedów, Gotów i Wandalów dziedziczny król.

Oznajmiamy niniejszymi listami naszymi tym, którym należy to wiedzieć, wszystkim i każdemu z osobna.

Że gdy zgodnie z obyczajem i tradycją wielcebnym Messorobiusz, Ormianin, przez wszystkich naszych Ormian i ich wspólnotę jednomyślnymi głosy i zgodnie został wybrany na biskupa, prosił nas pokornie przez starszych Ormian lwowskich, ażebyśmy jego wybór i wyniesienie na biskupstwo, przyjąwszy za dobre i miłe, raczyli zaaprobować i potwierdzić autorytetem naszym królewskim. My, z uwagi na cnotę, wykształcenie, czystość i inne przymioty ducha wspomnianego Messorobiusza, zalecane przez starszych Ormian, widząc, że prośba jego i wyżej wspomnianych Ormian jest słuszna i godna, a ponadto chcąc skłonić tychże Ormian do większych zasług wobec nas i Rzeczypospolitej, przychylając się łaskawie do ich prośby, uznając wyżej wspomniany wybór i święcenia dokonane w osobie tegoż Messorobiusza za dobre i miłe, zdecydowaliśmy się je zatwierdzić i potwierdzić, jednakże bez szkody dla Kościoła katolickiego, tym samym je zatwierdzamy i potwierdzamy niniejszymi pismami naszymi. Dlatego też nakazujemy wszystkim Ormianom obojga płci mieszkającym we Lwowie, Kijowie, Łucku i Zamościu, tak we wspomnianych miastach, jak i na ich przedmieściach, i w każdym miejscu naszego Królestwa i w dominiach naszych, aby uważali wspomnianego Messorobiusza za swego prawdziwego i prawowitego biskupa, aby sami byli mu posłuszni, w tym, co odnosi się do godności, urzędu i porządku, a także by okazali mu należną cześć i honor, płacili, a także wymagali od innych płacenia mu z przychodów i dochodów wszystkich należnych mu z dawien dawna z tytułu tegoż biskupstwa. Nawołujemy także wszystkich arcybiskupów, biskupów, wojewodów, kasztelanów, a starostom lub dzierżawcom, burgrabiom i ich zastępcom, burmistrzom i rajcom, wójtom i ławnikom, a także wszystkim urzędnikom ustanowionym w całym naszym Królestwie i w połączonych z nim dominiach, surowo nakazujemy, abyście temuż Messorobiuszowi, biskupowi, pozwalali swobodnie wykonywać to, co należy do jego urzędu, porządku i jurysdykcji, w sprawach religii lub jego obrządku, sądzić wraz ze starszymi Ormian przez siebie, lub w przypadku nieobecności przez swego oficjała, kapłanów jego obrządku, którzy spieraliby się z jakimikolwiek ludźmi lub się chcieli z nimi procesować z powodu jakiegokolwiek krzywdy lub sprawy swej, jak to było od dawien dawna zachowywane i dopuszczane, a także byście pozwalali i nakazywali

zezwać na korzystanie z przywilejów, honorów, immunitetów, wolności, egzempcji, łask, prerogatyw i zwyczajów, którymi cieszyli się inni biskupi Ormianie w naszym Królestwie i w dominiach naszych, i także i on ma się cieszyć. Chcemy jednak, aby tenże biskup przestrzegał i nienaruszenie zachowywał na wieki dekret najjaśniejszego świętej pamięci Zygmunta Augusta, poprzednika naszego i wuja, wystawiony w Lublinie, na sejmie walnym Królestwa, w dniu szesnastego miesiąca maja, roku Pańskiego tysiąc pięćset sześćdziesiątego dziewiątego, wydany w sprawie pomiędzy Grzegorzem, biskupem Ormian, a starszymi Ormian miasta naszego Lwowa, we wszystkich jego punktach, klauzulach, artykułach i warunkach dla łaski naszej.

Na tej rzeczy wiarę niniejsze [pisma] ręką naszą podpisane, nakazaliśmy zaopatrzyć pieczęcią Królestwa. Dan w Warszawie, na sejmie walnym Królestwa, dnia 4 miesiąca marca, roku Pańskiego 1623, panowania naszego w Polsce roku 36, w Szwecji zaś roku 29.

Zygmunt, król.
Miejsce pieczęci.

2.

Testament arcybiskupa Mesropa

Oryginał testamentu arcybiskupa Mesropa nie zachował się, znamy go jedynie z wpisu do księgi umów zaręczynowych i testamentów gminy ormiańskiej Lwowa z lat 1572-1642⁸¹ dokonanego przez pisarza przysięgłego sądu duchownego Miska (Mikołaja) Bogdanowicza⁸². Księga ta, przechowywana w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, a następnie w bibliotece ormiańskiej kapituły katedralnej tamże, została wysłana do klasztoru mechitarystów w Wiedniu w 1895 roku przez mechitarystę rodem z Galicji, ojca Bartłomieja Kosteckiego⁸³. Oryginalny zapis reprodukowany jest na załączonej ilustracji, transliteracja została dokonana według norm ustalonych przez Edwarda Tryjarskiego.

Tèstamentĩ udẏmaẏlĩ dẏzanlĩ d[è]r Mjesròp vartabjednĩn at'òragal arhiġebisk'òbòsumuznung Ilòv š[a]h[a]r[ini]ng da barċa k'orónada bòlgan èrmènilarnĩng nèmiċ padšahẏnda.

Bòldu Ilòvda d[ie] 17 mayiy A[nn]o 1.6.2.4:

Bugungi k'unnu t'urup obliċnġe duẏovnġi urġad alnġna k'ahanalẏnĩn da ġerġesp'òẏanlarnĩng hèm barċa k'ġetẏoẏalẏnĩn : d[è]r Yòvanès Ilòv š[a]h[a]r[ini]ng

⁸¹ BMW: sygn. 441, k. 169v-171v.

⁸² O nim zob.: *Jasachy*, s. 17-18.

⁸³ O nim zob.: *ibidem*, s. 8-9.

ermëni j̄iḡövunung k'ahanasī zanèsit ètti tēstamēntin udžmaḡlī džanlī d[è]r Mjesrōp vartabjednīn arhiēbisk'obosnung Ilōv ermēnilarnīng da barča k'oronada bolganlarnīng Zamōscada ètk'an da vlasnī ḡolu bla podpisat ètk'an ḡaysin d[è]r Yōvanēs k'a natēnčas anda janīna bolganga oddat ètti da simarladīy ḡōlup k'i anīnk'i tēstamēntnī duḡōvnī urjadīna ilōv š[a]h[a]r[inī]ng k'jēltirip oddat ètk'ay da ḡōlgay k'i anīnk'i tēstamēntnī anīn ak'talarga duḡōvnī prijēntī da insērōvanī da barçada èk'zēk'vovanī bolgay. Na duḡōvnīy urjad anīnk'i tēstamēntnīy prinjat ètip ak'talarga duḡōvnī t'oranīng insērōvat ètma simarladī ḡaysi soz sozdan opivat ètiyir alay nēčik' ašaha :

Tēnōru . tēstamēntnīn :

ē :

Es nuast Mjesrōp vardaped šaḡavatīndan Biy T'ēngrinīng Arhiāḡpaš Ilōv šaharinīng da aḡačnōrtu barča ermēnilarnīng Polsk'ada bolganlarnīng hēm Olāḡ . vēliatēnda bolgan ermēnilarnīng :

Bēlgili ètiyirmēn bu mēnim haligi j̄azōvum bila ḡaysik'i bolup Biy T'ēngridan navidzonī Zamōsca šaharīnda ḡastalḡ bila èvet barča sk'ayarank'larīm bila zupēlnī fik'irda hēm bačēnīada k'lap k'jēndi èrk'imnīy rōzpravīt ètma da rozradīt ètma undatīm ḡatīma k'jēndi ḡōsdōvan atamnī d[è]r Yōvanēsni Ilōv k'ahanasīn aval spravitsa boldum Biy T'ēngriga da sōngra j̄azma aytīm bu tēstamēntimnīy sonyugi èrkimniyng Bōyōs aḡak'jēlga k'ora nē t'urlu j̄aziyjēr gdag mahu j̄ied ā hasdadu nē ḡōlup naprud Biy T'ēngridan k'i mēn j̄azḡlīga bolušuči bolgay da andan sōngra Ilōv ahalḡjāndan . k'i mēnim èrk'ima ḡaršī bolmagaylar nē turlu pak'talarda da j̄azlī ètip k'i mana èrk'lidir k'jēndi j̄azḡšī èrk'im bla čīḡarma k'jēndi džanima uluḡ hēm k'imga da k'lasam čīḡarmaga k'jēndi dōbrolarīmdan . na bu sabaptan mēn bolup bu nahanglarga aḡačnort . Awal ḡōliyjērmēn barčasīndan k'ahanalḡtan ahalḡtan hēm barča žōyōvurttan ulusunda k'jēčisīndan k'i mēnim učen unutmagaysiz Biy T'ēngridan ḡōltḡay bolmaga . Mēn j̄azḡlī uçun vḡak'už mēnda pōvinnōstuma k'ora siznī ovrattīm da T'ēngrinīng sozu bla içirdīm margarēga k'ora da bundan sōngra džanīmni Biy T'ēngriga simarliyjērmēn da sizin bla halališjērmēn da s[ur]p dadžarlarnī oḡčunīel ètiyirmēn . bunung ḡatīna ḡōlarmēn B[iy][i]k'inzdan džanlarīm mēnim k'ahanalḡ ahalar k'i aḡačnōrtsuz turmagaysiz zēra bēk' ulu j̄azḡtīr da s[ur]p Lu[s]avōrič orēnk'ina ḡaršīdir hēm k'anonlarga ḡaysik'i mēndan sōngra naznačat ètiyirmēn sizga aḡačnōrt pan Zadik'nī b[a]r[o]n T'ōrōs ohlu Bernat'ovičnīn oylun nēčik' k'op k'jērad k'jēndimda k'jēnsin napominat ètar èdim k'i k'irgay bu sīēmga da bolgay aḡačnōrt zēra B[iy][i]k'inzga pōžitok'k'a bolur džan hēm t'ēn sartīn k'i zieng (k'ičing?) j̄eryia ḡayda k'i k'lamasa bolmaga na d[è]r T'ōrōsnu K'amēnēc šaharīndan bu at'ōrga ḡoyhaysiz : k'[a]h[a]n[a]lḡ bolmagay aḡačnōrtsuz k'jēčingaysiz zēra siz džuvapīn T'ēngriga beririsiz o[tal?] bōlsaniz bu iḡlarda : Dayīda iḡ k'i bolmadīm ḡoymaga sizga awak'ērēc Ilōvda na halik'a nē t'urlu simarlap èdim barča iḡlarnī d[è]r Xaçadurga mēnim džan oyluma ètiyirmēn k'jēnsin awak'ērēc nivragnīn k'jēlmaḡina anča k'i

ol bérk'aytk'ay mènım ètk'anımnı . Dayıda mènım dżan uluşumnu s[ur]p Èçm'ja-dzinga d[o]ndér Mıelk'isjetiek' k[a]t'[o]yigusk'a bəriyirmèn naprut ā k'umuş talér mohurum bila hèm xaşux k'umuş hèm burnatniy tonumnu tuk' bila çek'man k'i mènım dżanımnı unutmagaylar zèra uzağ bolmadım bu at'órda xabul k'orgay-lar . xolarmèn ahalx k'i mèndan olunu sungaysız B[iy]l[i]k'nz at'óragal axpaşk'a k'imda mèndan sòngra bolsa bir ulu k'ubok'nu hèm mohurum bla jüzuk'umnu . xaznadan axalx bərgaylar do užıvanıa mènım dżanıu uçun ā k'avazanımnı ègar k'lasular jıxövga xaldırma bolur , aç k'i jazıpmèn usna surp Èçmiadzınga alar-nıng jaxşı èrk'larına bəriyermèn nèçik' k'lasalar ahalar ètsınlar : do tégó bardır èk'i sèpètim ilövda nèda bitik'lar bar èsa anda na barçanı İlov jıxövuna çıxariyèrmèn : Vşakuş xardaş ohluma bərgaysız ā hankax ā saymòsaran ā ayot'k' madoyc ā jèrəmıa : ā dònacòyc' hèm saxtıanlar bòyòsılar hèm sayaydak'niy. Anék'i jaz-gan bitik'lar bar èsa k'imdan da k'olvjek' xaryış tibına xayıyrmèn k'i k'imsa k'jèndiların sarnamagay yek' xòstòvan atum d[è]r Yòvanès da xaysik'i xaznaga jàrasa oddat ètk'ay a xaysi k'jèrak'sızdır alarnıy k'uydurgay bardır ol žè sèpètta èk'i k'ubok'um alarnı Ayalx xarşı bolmagaylar k'i mènım dżanıu uçun satıp fun-duş ètk'aylar şayar jıxövuna k'i èk'i k'jèz ilda anın faydasından t'um bolgay vjèçnimiy çası xolarmèn . d[è]r Stèpanos barundèrga pilonumnu hèm vjèharım-nıy çıxariyèrmèn . d[è]r Xaçadurga sahatniy hèm ā xaşux k'umuş d[è]r Zak'aria-ga t'onumnu k'i atasından alıp èdim tuk' bla : d[è]r Yòvanèsga kjiènsi xòstòvan at'ama zuf tonumnu hèm ustaşari ust . t'onumnu tuk'suz hèm bork'umnu k'ış bla xadifa : d[è]r Yagopk'a zamòşçalı çek'man t'onumnu xara ustagi . d[è]r Mòvsèsk'a Xotin babasına èsk'i xalğan t'onlarımniy bərgaylar . T'ayumu-ma bèrdim d[è]r Yòvanesk'a floru èlli hèm misk'inlarga şèlèhlar . šk'atulamda bar bir nèça floru k'i nèçik' bilsan odpravıt ètk'aysèn xolarmèn sèndan nèçik' mènım dżanımdan da k'jèrèzmanımnıy s[ur]p xaç azbarında ètk'aylar jıxövdan biraz jırax bolgay hèm k'awazanımnıy k'i vank'tadır anda bərgaylar jıxövga ègar jatsam . anıda xolarmèn sizdan barçanızdən da bayliyièrmèn sizniy Biy T'èng-rinıng alnına k'i bolmagay k'i mana k'ahanaut'ax ètk'aysız èvet nèçik' žòyòvur-tnu saxliyièrlar alay saxlagaysız asrı xolarmèn t'[è]ngri joluna . A ègar Zamosça-da olsam na mèni Zamosça t'oprayında k'omgaysız zèram meni bu t'opray sovdu da k'awazanımnıy k'i vank'tadır bunda jèbergaysız yişadag bardır masınlar sèpè-ttan s[ur]p Tòmas arak'jèlnıng hèm s[ur]p Giragosnıng anı şayar jıxövuna bolgay : pan Zadik'k'a b[a]r[o]n Tòròs ohlu Bèrnatoviç çıxariyièrmèn ā jüzuk' mohur bila altun k'i mèni unutmagay T'èngrişinına . Bunu da bəlgili ètiyirmèn k'i bar èdi jaxşı niyatlarım mènım xardaş ohluma xarşıy Nòrsèsk'a k'i k'jèndin k'jèndi xolum bila postanovit ètk'ay èdim da ā jaxşı sk'utok'k'a k'jeltirgay èdim èvet k'i alay boldu èrk'i T'èngrişin na meni sumjenıam bèk' ruşit ètti k'i oylanlıxtan bu-gungi k'unga ança xatımadır da bunun uçun bir zaplata almişer na çıxariyièrmèn k'jèndina naprud barça dobıtok'nu k'i s[ur]p Lusavoriç salasındadır hèm barça çınsılnı da k'jelişlarnı nèçik'arènda trvat ètiyir k'i d[è]r T'òros mènım dżan

oylum hèm pan Xaçk'o xaysilarına k'i simarlapmèn salanî [saldnî] da k'jelişlar-niý anar ahrıx ètmağaylar da oddat ètk'aylar k'i mènım dżanıma ahır bolmagay xòlarmèn asrı do t'ègo nèda k'jeliş iǵóvlardan k'amènèçnıń, jazlòvcanıń barça k'jelişp èsa . k'[a]h[a]n[a]lǵ anar oddat ètk'aylar . sözsüz garòdžisiz xòlarmèn . dayıda pan Zadik'ta b[a]r[o]n T'òròs ohlu B[è]rn[a]t[ò]v[i]ç bar dır fluoru èllibèş k'jelişlardan ǵalğan anıda bèrgay Anıń B[iy]l[i]k'i Nòrsèsk'a hadži Balida bar dır k'i ot'unç bèrdim fluoru çie [125] : anıda Nòrsèsk'a ǵardaş ohluma Sahak'ta soǵur fluoru èlli, k'i ot'unç bèrdim bèrsar èdiy İaròslòvda anıda Nòrsèsk'a bèrgay . pan Sèfèrda ā dż[u]vd k'i işim bar anıda ǵardaş oyluma `bèrgay . pan Andriyda d[è]r Vask'oviç bir k'umuş badgier k'im bar anıda ǵardaş oyluma Nòrsèsk'a ja jètmiş fluoru bèrgay . Bunu da bèlgili ètiyirmèn k'i bar dır borçlarım k'iyovuma pan Xaçadurga k'i K'amènèçta turıyïer zlotovı talèr jüz dana , Yagopk'a ǵuluma borçlumèn fluoru toǵsan nemiç hèsèpi bla . pan K'irk'oşaga fluoru jüz [100] d[è]r T'òròsk'a fluoru jüz : Baǵçaga fluoru ot'uz [30] borçlarnıy poviniën bolur mènım ǵardaş oylum t'olamaga Nòrsès da odpravıt ètmaga k'jèndiların vşak'uz d[è]r T'òròsk'a hali Bayramdan sòngra jèbèrdim èk'i jüz ža [11] fluoru k'i andan Nòrsèsk'a hèsèp bèrgay da usna şayavatlı ata k'ibik' bolgay xòlarmèn sèndan dżanımd[è]r T'òròsk'[a] bir atimbar anıda ǵardaş oyluma başşliyièrmèn èvet nakazòvat ètiyièrmèn k'i satmagaysèn k'jèndin . vank'ta bar çek'manımd žb [12] lok'ot anı ǵatumn ǵardaşıma çihariyièrmèn Martaga. Do tègo pan Zadik'tan hèm d[è]r Yòvanèstan xòlarmèn k'i Vank'ta hèsèp ètkaysız da anda nèma ǵalsa mènım dżanımd uçun faydasından t'umlar bolgay vjèçnimiy çasiy hèm ol aǵçanıda ǵastma k'i pan Grèsk'o Filipk'oviç bèrmiyièr k'arozçilǵk'a naljèžonçi : A ègar k'i nèma barèsa tèstamentlardan az k'i mana žòyòvurt çixariptirlar na anı Vank'k'a budòvanjè uçun çixariyièrmèn barçanıy . oylanga k'i mènda ǵuluǵ ètiyir Asvadur ohlu Andriyga çixariyièrmèn ǵisǵa t'onumnu tuk' bla hèm anda dayın nèma k'olmak'tan bèrgaylar kiènsina : Budur mènım èrk'im tèstamentimda biyjançlik'im xòlarmèn barçanızdın k'imga k'i k'jèrak' bunu bilmaga k'i bunar ǵarşı bolmagaysız da bunu t'ugallagaysız barçanıy . ètiyirmèn olžk'un mènım tèstamentima Ilòv k'[a]h[a]nalǵn : da b[a]r[o]n jèrèsp'òǵanlarımni pan T'òròsnu Bèrnatòviç da pan İakubnu Zaxnoviç . hèm pan T'òròsnu T'[ò]r[ò]s[ovi]ç : da pan Awèdik'niy Bèrnatòviç . da pan Zadik'niy T'òròs ohlu Bèrnatòviç k'i B[iy]l[i]k'nz bunu barçanıy sporadit ètk'aysız k'i mènım dżanıma ahır bolmagay xòlarmèn ǵaysin k'i mèn vlasniy xòlum bila podpisatsa boldum da bèk'lik'ta bu tèstamentimniy ǵaldirdim hèm d[è]r Yòvanèsk'a xòsdòvan at'ama oddat èttim k'i B[iy]l[i]k'inzga : Ilòv ahalǵına oddat ètk'ay k'i bèk'lik'ta ǵaldirgaylar . İazlar Zamòşçada A[nn] o 1624 : mayisniń t'-una k'içayniak'un: –

H[isus]i K'[ristos]i nuast caıa Mesrop v[a]rd[a]p[e]t hayoc' şnorhok' ew olormut'[iwn] : a[stucu]y ark'ep[i]sko[pos] Ilòva yat'òroyn vlasniy xòlum bla jazdım k'i budur èrkim hèm ǵoltǵum:

Przekład⁸⁴

Testament świętej pamięci der Mesropa wardapeta, arcybiskupa tronu miasta Lwowa i wszystkich Ormian mieszkających w Koronie⁸⁵ w państwie polskim.

Działo się we Lwowie dnia 17 maja roku 1624.

Tegoż dnia, stanąwszy oblicznie⁸⁶ przed urzędem duchownym⁸⁷, kapłanami i jerespochanami, a także wszystkimi starszymi, der Jowanes, kapłan kościoła ormiańskiego miasta Lwowa, zaniósł⁸⁸ testament świętej pamięci der Mesropa, wardapeta, arcybiskupa Ormian Lwowa i żyjących w całej Koronie, sporządzony w Zamościu i własną⁸⁹ ręką podpisany⁹⁰, który [ten] oddał der Jowanesowi, na ten czas⁹¹ będącemu u jego boku, i polecił, prosząc, ażeby jegoż testament zawiózł i oddał⁹² do urzędu duchownego miasta Lwowa, i upraszał, żeby jego testament był przyjęty i inserowany do akt duchownych⁹³ i we wszystkim egzekwowany⁹⁴. I tak duchowny urząd, przyjąwszy jego testament⁹⁵, nakazał do akt sądu duchownego inserować, który od słowa do słowa opiewa⁹⁶ tak jak następuje:

Tenor⁹⁷ testamentu

W imię Boże⁹⁸

⁸⁴ Ksiądz Grzegorz Petrowicz (*La Chiesa armena*, s. 136, przyp. 97) wspomina o przekładzie testamentu Mesropa dokonany na jego prośbę przez profesora Edwarda Tryjarskiego. Niestety, przekład ten nie został odnaleziony. W tym miejscu chciałbym gorąco podziękować panu prof. Michałowi Némethowi z Instytutu Językoznawstwa, Przekładoznawstwa i Hungarystyki Uniwersytetu Jagiellońskiego za wnikliwą lekturę transliteracji tekstu z alfabetu ormiańskiego na alfabet łaciński, a także za cenne sugestie związane z przekładem tekstu na język polski.

⁸⁵ W oryginale: korona.

⁸⁶ Oblicznie (staropol.) – osobiście.

⁸⁷ W oryginale: duchowny urząd.

⁸⁸ W oryginale: zaniesit etti.

⁸⁹ W oryginale: własny.

⁹⁰ W oryginale: podpisał etkan.

⁹¹ W oryginale po polsku: na ten czas.

⁹² W oryginale: oddat etka.

⁹³ W oryginale: aktalarga duchowny prijenty da inserowany.

⁹⁴ W oryginale: ekzekwowany bolga.

⁹⁵ W oryginale: duchowny urząd anynki testamentny priniat etip, aktalarga duchowny to-ranyng inserowat etma.

⁹⁶ W oryginale: opiwat etijir.

⁹⁷ Tenor (łac.) – treść.

⁹⁸ Litera ē, która figuruje w tym miejscu oryginału, to skrót od ormiańskiego słowa: ēag: istota, Bóg, synonim kipczackich słów: Eja, Bij Tengri.

Ja uniżony⁹⁹ Mesrop, wardapet, z miłosierdzia Pana Boga arcybiskup miasta Lwowa i przełożony¹⁰⁰ wszystkich Ormian mieszkających w Polsce¹⁰¹, a także Ormian będących w wilajecie wołoskim¹⁰².

Podaję do wiadomości tym niniejszym moim pismem, że jakoż będąc od Pana Boga nawiedzony¹⁰³ chorobą w mieście Zamościu, jednakże [pozostając] zupełnie¹⁰⁴ przy wszystkich moich zmysłach¹⁰⁵, w myśleniu i w baczeniu¹⁰⁶, chcąc sam rozprawić¹⁰⁷ i rozrządzić¹⁰⁸ o mojej ostatniej woli, wezwałem do siebie mojego ojca duchowego, der Jowhanesa¹⁰⁹, kapłana lwowskiego, najpierw sprawilem się¹¹⁰ Panu Bogu, a potem powiedziałem, by spisany był ten mój testament ostatniej woli, zgodnie z apostołem Pawłem, który pisze o testamentach śmiercią potwierdzonych siedem¹¹¹. Dlatego mocno prosząc

⁹⁹ W oryginale: jes nuasd (orm.).

¹⁰⁰ W oryginale: aracznot (orm.).

¹⁰¹ W oryginale: Polskada (w Polsce).

¹⁰² W oryginale: Olach weliatenda – w Mołdawii.

¹⁰³ W oryginale: nawidzony.

¹⁰⁴ W oryginale: zupełny.

¹⁰⁵ W oryginale: skayarank (z orm.: qqujuprułup (zgayarank') – sens, zmysł, poczucie.

¹⁰⁶ W oryginale: baczeniada – w baczeniu.

¹⁰⁷ W oryginale: rozprawił etma.

¹⁰⁸ W oryginale: rozradit etma.

¹⁰⁹ Howhannes (Iwaszko) Muratowicz (Karmatanienc, Kieworowicz) († 1624) – ormiański duchowny, organizator drukarni ormiańskiej we Lwowie.

¹¹⁰ W oryginale: sprawitsa boldum.

¹¹¹ W oryginale: „gdag mahu yjed ā [?]”. Odwołanie do *Listu do Hebrajczyków*, 9, 17: „Testament bowiem po śmierci nabiera mocy, nie ma zaś znaczenia, gdy żyje ten, który sporządził testament”. Zob. też kipczacką wersję statutów prawa ormiańskiego: „Torasī ērmēnilarnēng diatik' larnēng: „Aytkanina k'ora Boyos arak' ielnēng, ki dastimēt oludan songra bēk'lik'ta toxtamay k' ierak'. A ēgar k'i ol dastimēt” (Według apostoła Pawła testament ma nabierać mocy po śmierci. A jeśli ten, który sporządził testament przeżyje, ten testament pozostaje w jego woli: on może go chcieć zmienić, czy poprawić, jak się mu będzie podobało), Biblioteka Narodowa Ossolineum: sygn. 1916 II, k. 60/215; A. H. Гаркавец, *Кыпчакское письменное наследие*, s. 709. W wersji łacińskiej tychże statutów: „De iure testamentorum Armenicorum” (O prawie testamentów ormiańskich). „Si vero ille testamentum faciens morietur, tunc tale testamentum debet obtinere robur firmitatis iuxta dictum sancti Pauli apostolis dicentis, quod testamentum morte confirmata debent obtinere robur firmitatis. Si vero ille testator supervixerit, tunc tale testamentum dependebit in arbitrio, limitatione et discussione testatoris ad limitandum vel mutandum, prout sibi placuerit” („A jeśliby on, który testament uczynił, umrze, tedy takowy testament ma otrzymać mocność podle mówienia świętego Pawła apostoła, mówiącego, iżże testamenty śmiercią potwierdzone mają odzierać mocność. A jeśliżby taki testamentnik ostał żyw, tedy taki testament będzie wisiał na woli i na rozeznaniu testamentnika ku sprawieniu albo odmienieniu, jako się mu będzie widziało // A jeśliby ten, który testament uczyni, umarł, tedy takowy testament ma otrzymać moc wedle nauki świętego Pawła apostoła, mówiącego, że testamenta śmiercią potwierdzone mają być ważne. A jeśliby on testamentnik został żyw, tedy takowy testament zostanie na wolej, rozszerzeniu i na uważaniu tego testamentnika jako się mu będzie podobać”); *Statuta iuris armenici*, wyd. O. Balzer, w: *Corpus iuris polonici*, 3, Cracoviae 1906, s. 429-430, 467-468.

naprzód¹¹² Pana Boga, aby mnie grzesznemu był mi wspomóżeniem, a potem tamtejszych lwowskich starszych, ażeby mojej ostatniej woli nie byli przeciwni, jako w paktach było zapisane, że wolno mi, wedle mojej dobrej woli wydzielić sobie moją duchowną część, także dla tego, komu chciałbym wydzielić coś z moich dóbr¹¹³. I tak z tej przyczyny ja, będąc tych prowincji¹¹⁴ zwierzchnikiem¹¹⁵, przede wszystkim proszę wszystkich kapłanów, starszych, a także cały lud żyjący w tym państwie¹¹⁶, żebyście nie zapominali mnie u Pana Boga, prosząc za mnie grzesznego. Wszakże¹¹⁷ ja też z powinności mojej nauczałem was i słowem Bożym poilem, według proroka, i potem moją duszę Panu Bogu poruczam i odpuszczam wraz z wami grzechy i przewinienia, po pokłonieniu się świętym kościołom. Oprócz tego proszę Wasze Miłości, dusze moje, kapłanów, starszych, abyście nie żyli bez przełożonego, ponieważ jest to bardzo ciężki grzech i złamanie prawa świętego Oświeciciela, a także kanonów. Dlatego po mnie naznaczam¹¹⁸ wam na przełożonego pana¹¹⁹ Zadika, syna barona¹²⁰ Torosa Bernatowica¹²¹, jako wielki dar ode mnie samego. Napominałem¹²² go, ażeby poszedł na ten sejm i stał się przełożonym, ponieważ będzie to na pożytek¹²³ dla Waszych Miłości, dla duszy i ciała. W wypadku gdy nie będzie chciał być, wówczas der Torosa z miasta Kamieńca wyniesiecie na ten tron, ażebyście wy, kapłani nie żyli bez przełożonego, ponieważ odpowiecie przed Bogiem, jeśli bylibyście [opieszali] w tych sprawach. I jeszcze sprawa [dotycząca tego], że nie mogłem mianować wam awakereca we Lwowie: to teraz powierzyłem wszystkie sprawy der Chaczadurowi¹²⁴, mojemu synowi duchowemu, i czynię jego samego awakerecem aż do przybycia newiraga¹²⁵, tak, aby nadał on moc moim działaniom. Dalej, z mojego działu duchowego do świętego Eczmiadzyna dla dondera¹²⁶

¹¹² W oryginale: naprud.

¹¹³ W oryginale: dobrolarim.

¹¹⁴ W oryginale: nahanglar.

¹¹⁵ W oryginale: aradžnort.

¹¹⁶ W oryginale: ulus.

¹¹⁷ W oryginale: wszakuż.

¹¹⁸ W oryginale: naznaczat etijirmen.

¹¹⁹ W oryginale: pan.

¹²⁰ W oryginale: baron, to znaczy po ormiańsku „pan”, ale odnośnie od osoby wyżej stojącej w hierarchii społecznej; w tym wypadku chodzi o członka rady starszych.

¹²¹ O Bernatowiczach piszę wyżej.

¹²² W oryginale: napominat etar.

¹²³ W oryginale: požitok.

¹²⁴ Chaczadur (Chrzystoph, Chaczko) Hrehorowicz (Grzegorzowicz) – syn księdza Krihora (Hrehora, Grzegorza), ksiądz i awakerec lwowski (1624). Zmarł około 1626 roku.

¹²⁵ To jest: posła katolikosa.

¹²⁶ Donder – honorowe określenie arcybiskupa i katolikosa; odpowiednik słowa „ekselencja”.

Melchizedeka, katolikosa¹²⁷ daję naprzód¹²⁸ 1 srebrny talerz¹²⁹ z moim herbem¹³⁰, a także łyżkę srebrną, a także mój brunatny płaszcz z futrem, sukno, abyście nie zapomnieli o mojej duszy, ponieważ nie mogłem być długo na tym tronie, niech to przyjmą. Proszę [was] starsi, abyście po mnie nieboszczyku, podarowali, Wasze Miłości tronowemu biskupowi, ktokolwiek byłby po mnie, jeden duży kubek¹³¹, a także mój pierścień z moim herbem. Ze skarbca starsi niech wydadzą do użytku za moją duszę 1 mój pastorał; gdyby chcieli pozostawić go dla kościoła – to będzie, acz¹³² zapisałem na święty Eczmiadzyn, ich dobrej woli oddaję, jak zechcą starsi – zrobią. Do tego¹³³ znajdują się dwa moje sepety¹³⁴ we Lwowie, w których, jeśli są tam pisma, to je wydzielam na wszystkie lwowskie kościoły. Wszakoz¹³⁵ synowi mojego brata dajcie 1 symbol wiary¹³⁶, 1 psalterz, 1 modlitewnik, 1 Jeremiasza¹³⁷, 1 kalendarz¹³⁸, a także safiany, serże¹³⁹, a także sahajdak¹⁴⁰. A napisane listy, jeśli są od kogokolwiek¹⁴¹ nakazuję pod klątwą, że nikomu z nich nie wolno ich będzie czytać, tylko mój spowiednik der Jovanes, powinien oddać¹⁴² je do skarbca, a które nie są potrzebne, niech będą spalone. Są w tymże sepecie dwa moje kubki, niech starsi nie będą przeciwni, ażeby dla [zbawienia] mojej duszy zostały sprzedane i stworzony był fundusz w kościele miejskim, z którego dochodów proszę, aby dwa razy w roku była msza wiecznymi czasami¹⁴³. Der Stepanosowi¹⁴⁴ baronderowi zapisuję mój pilon¹⁴⁵

¹²⁷ Melchizek (Mekised) – katolikos w latach 1590-1627.

¹²⁸ Woryginale: naprut.

¹²⁹ Woryginale: taler.

¹³⁰ Woryginale: mohur – pieczęć, znak; w tym wypadku chodzi o znak własnościowy.

¹³¹ Woryginale: kubok.

¹³² Woryginale: acz.

¹³³ Woryginale: do tego.

¹³⁴ Sepet – mebel, rodzaj skrzynki ze szufladkami, służący do przechowywania kosztowności lub dokumentów; także: koszyk.

¹³⁵ Woryginale: Wszakusz.

¹³⁶ Woryginale: hankach, z orm.: Hananak hawatoy (w skrócie: hank) – wyznanie, symbol wiary.

¹³⁷ Prawdopodobnie chodzi o komentarz do Księgi Jeremiasza.

¹³⁸ Woryginale: donacoyc (tonacujc, tonacojc) – rubrycel, directorium, roczny kalendarz liturgiczny.

¹³⁹ Woryginale: boghosilar – tkanina wełniana o ukośnym splocie.

¹⁴⁰ Woryginale: saghajdak – kołczan.

¹⁴¹ Woryginale: kimdan da kolwiek.

¹⁴² Woryginale: oddat etka.

¹⁴³ Woryginale: wiecznymi czasami.

¹⁴⁴ Stepanos – ormiański biskup Balu; mieszkał na wygnaniu we Lwowie w latach 1603-1625.

¹⁴⁵ Woryginale: pilon (z grec.: φαίλιον) – phelonion, odpowiednik ornatu w obrządkach wschodnich.

i mój wegħar¹⁴⁶, der Chaczadurowi – zegar¹⁴⁷ i 1 łyżkę srebrną, der Zakarii¹⁴⁸ – mój płaszcz, który otrzymałem był od jego ojca¹⁴⁹, z futrem. Der Jowanesowi, mojemu spowiednikowi – mój płaszcz z zufu¹⁵⁰ i mój zwierzchni płaszcz z kamlotu¹⁵¹ bez futra i moją czapkę aksamitną z sobolem. Der Jagopowi¹⁵² z Zamościa – mój płaszcz zwierzchni z ciemnego sukna. Der Mowsesowi, popu z Chocimia staremu, niech dadzą resztę moich szat. Na pogrzeb dałem der Jowanesowi florenów pięćdziesiąt, a ubogim szelągi¹⁵³; w mojej szkatule¹⁵⁴ jest trochę florenów, które rozdaj¹⁵⁵, jak będziesz mógł. Proszą ciebie, na ile stać moją duszę, niech zrobią mój grób na podwórzu [kościół] Świętego Krzyża, niech niedaleko będzie od kościoła, a także mój pastorał, który tam jest w klasztorze, niech dadzą do kościoła, jeśli będę tam leżał. O to proszę was wszystkich i zobowiązuję przed Panem Bogiem, ażebyście nie służyli mi jako kapłani; tak jak strzeże się ludu, tak strzeżcie się ścieżki Boga, bardzo proszę. A jeśli umrę w Zamościu, to pochowajcie mnie w ziemi zamojskiej, ponieważ ta ziemia mnie pokochała. I mój pastorał, który jest w klasztorze, poślijcie tutaj na pamiątkę. Częstki [relikwie?] z sepetu: świętego Tomasza¹⁵⁶ apostoła i świętego Giragosa¹⁵⁷ niech będą dla kościoła tego miasta. Panu Zadikowi, synowi barona Torosa Bernatowica, zapisuję 1 sygniet pieczętny złoty¹⁵⁸, ażeby mnie nie zapomniał przed Bogiem. To daję do wiadomości, że miałem dobre zamiary wobec syna mojego brata, Norsesa, które z własnej woli postanowiłbym¹⁵⁹ i do pewnego dobrego skutku¹⁶⁰ przywiódłbym, tak, że taka była wola Boga, że oto moje sumienie¹⁶¹, mnie mocno poruszyło¹⁶², ponieważ od dzieciństwa do dnia dzisiejszego tyle jest przy mnie i za to nie

¹⁴⁶ W oryginale: wieħar – spiczasty welon (velarium), pokrywający głowę mnicha, w tym także biskupa i katolikosą.

¹⁴⁷ W oryginale: saħat – czas. Może chodzi o zegar – saħatlych.

¹⁴⁸ Zakaria (Zachariasz) Derkasprowicz – ormiański duchowny we Lwowie, awakerec lwowski w latach 1626-1652.

¹⁴⁹ Der Kaspar, kapłan lwowski (1589), awakerec (1596-ok. 1623).

¹⁵⁰ W oryginale: zuf (zof) – moher.

¹⁵¹ W oryginale: ustaszari.

¹⁵² Jakub Altunczi Patugenc – pochodzący z Tokatu duchowny ormiański w Zamościu (1563-1657).

¹⁵³ W oryginale: szelehlar.

¹⁵⁴ W oryginale: szkatula.

¹⁵⁵ W oryginale: odprawit etkajsen.

¹⁵⁶ W oryginale Tomas.

¹⁵⁷ Giragos (Kirakos, Kyriakos, Cyriacus) – święty Cyriak Rzymianin († ok. 303/305), męczennik, diakon, jeden z czterech świętych współpomocników.

¹⁵⁸ W oryginale: juzuk mohur bila altun.

¹⁵⁹ W oryginale: postanowit etkaj edim.

¹⁶⁰ W oryginale: skutok.

¹⁶¹ W oryginale: na menim sumeniam.

¹⁶² W oryginale: ruszit etti.

bierze zapłaty¹⁶³, oto zapisuję mu naprzód¹⁶⁴ cały dobytek¹⁶⁵, który jest w wiosce¹⁶⁶ świętego Oświeciciela, a także wszelkie czynsze¹⁶⁷ i dochody jak [długo] аренда¹⁶⁸ trwać¹⁶⁹ [będzie], żeby der Toros, mój duchowy syn i pan¹⁷⁰ Chaczko, którym powierzyłem wieś i dochody nie byli zwierzchnikami dla niego i oddali¹⁷¹ mu [tę wieś], aby mojej duszy nie było ciężko, bardzo proszę. Do tego¹⁷², jeśli przyjdzie jakiś dochód z kościołów kamienieckiego, jazłowieckiego, niech mu kapłani oddadzą¹⁷³ bez słowa i bez gadania¹⁷⁴, proszę. Nadto u pana Zadika, syna barona Torosa Bernatowicza, jest florenów pięćdziesiąt pięć, pozostałych z dochodów niech da to też Jego Miłość temu Norsesowi. U Hadziego¹⁷⁵ Balego jest [kwota], którą dałem jako pożyczkę florenów 125. To też dla Norsesa, syna mojego brata. U Sahaka ślepego¹⁷⁶ – florenów pięćdziesiąt, które dałem w zastaw, powinien był oddać w Jarosławiu¹⁷⁷, i to też Norsesowi niech odda. U pana Sefera jest 1 para moich soboli, niech je da synowi mojego brata. U pana Andrija Derwaskowicza jest jeden srebrny mój obraz: niech odda go synowi mojego brata Norsesowi albo 70 florenów¹⁷⁸. Podaję też do wiadomości, że jestem dłużny mojemu szwagrowi¹⁷⁹, panu Chaczadurowi, który mieszka w Kamieńcu, sto sztuk złotych talarów¹⁸⁰, Jagopowi, mojemu słudze, jestem winny florenów dziewięćdziesiąt liczby polskiej, panu Kirkoszy – florenów sto, der Torosowi – florenów sto. Bachczemu florenów trzydzieści. Długi powinien¹⁸¹ będzie syn mojego brata Norses zapłacić i rozliczyć się¹⁸² z nimi. Wszakże¹⁸³ der Torosowi po terazniejszej Wielkanocy posłałem dwieście 11 florenów, na które Norsesowi niech da kwit. I jak na miłościwego ojca, proszę ciebie duszo moja, u der Torosa mam

¹⁶³ W oryginale: zapłata.

¹⁶⁴ W oryginale: naprud.

¹⁶⁵ W oryginale: dobytek.

¹⁶⁶ W oryginale: salasyndadir – jest w wiosce?

¹⁶⁷ W oryginale: czynslar.

¹⁶⁸ W oryginale: аренда.

¹⁶⁹ W oryginale: trwat etijir.

¹⁷⁰ W oryginale: pan.

¹⁷¹ W oryginale: oddat etkajlar.

¹⁷² W oryginale: do tego.

¹⁷³ W oryginale: oddat etkajlar.

¹⁷⁴ W oryginale: garodżisiz?

¹⁷⁵ Hadzi – zwrot stosowany wobec osoby, która odbyła pielgrzymkę do Jerozolimy.

¹⁷⁶ W oryginale: sochur.

¹⁷⁷ To jest w czasie sierpniowego jarmarku jarosławskiego.

¹⁷⁸ W oryginale: jetmisz – siedemdziesiąt.

¹⁷⁹ W oryginale: kiyov – zięć, ale też mąż siostry.

¹⁸⁰ W oryginale: zlotowy taler juz dana.

¹⁸¹ W oryginale: powinien bolur.

¹⁸² W oryginale: odprawit etmaga.

¹⁸³ W oryginale: Wszakuz

jednego mojego konia, jego też daruję synowi mojego brata, i tak nakazuję¹⁸⁴, żebyś go nie sprzedał ty sam. W klasztorze jest 12 łokci¹⁸⁵ mojego sukna, [które] zapisuję żonie mojego brata Marcie. Do tego¹⁸⁶ pana¹⁸⁷ Zadika¹⁸⁸, a także der Jowanesa proszę, żebyście zrobili w klasztorze rachunek i jeśli tam coś zostanie z korzyści, niech będą msze [w intencji] mojej duszy wiecznymi czasy¹⁸⁹, a także żebyście czekali na pieniądze należące¹⁹⁰ się za kaznodziejstwo, które pan¹⁹¹ Gresko Filipkowicz¹⁹² nie daje. A jeśli byłyby jakieś drobne pieniądze z testamentów, które mnie lud zapisał, to je wszystkie na klasztoru budowanie¹⁹³ zapisuję. Chłopcowi, który u mnie służy, Andrijowi, synowi Aswadura, zapisuję moją krótką szatę z futrem, a następnie dajcie mu także coś z koszul.

To jest moja wola w moim testamencie, moje upodobanie. Proszę wszystkich tych, którzy powinni o tym wiedzieć, abyście nie byli temu przeciwni i żebyście to wypełnili, wszystko do tego dnia [ustanawiam jako] mój testament: proszę lwowskich kapłanów i moich baronów jerespochanów, pana Torosa Bernatowicza i pana Jakuba Zachnowicza, i pana Torosa Torosowicza, i pana Awedika Bernatowicza, i pana Zadika, syna Torosa Bernatowicza, abyście Wasze Miłości wszystko to uporządkowali¹⁹⁴, ażeby mojej duszy nie było ciężko. Który też [testament], jeśli tylko własnoręcznie¹⁹⁵ podpisałem¹⁹⁶, to będący w mocy ten mój testament pozostawiłem i oddałem¹⁹⁷ der Jowanesowi, mojemu spowiednikowi, ażeby Waszym Miłościom starszym Lwowa oddał, żebyście go utrzymali w mocy.

Pisan w Zamościu, a[nn]o 1624, maja 9, we czwartek.

Jezusa Chrystusa uniżony sługa Mesrop, wardapet Ormian, z łaski i miłosierdzia Boskiego arcybiskup tronu lwowskiego¹⁹⁸, własnoręcznie podpisałem, że to jest moja ostatnia wola i moja modlitwa.

¹⁸⁴ W oryginale: nakazowat etijiermen.

¹⁸⁵ W oryginale: lokot.

¹⁸⁶ W oryginale: do tego.

¹⁸⁷ W oryginale: pan.

¹⁸⁸ Bernatowicza.

¹⁸⁹ W oryginale: wiecznymi czasi.

¹⁹⁰ W oryginale: należonci.

¹⁹¹ W oryginale: pan.

¹⁹² Gresko (Grzegorz) Filipkowicz „Filipek” – syn Wasyla Filipowicza, starszego gminy ormiańskiej lwowskiej, w 1608 roku poślubił Zofię, córkę Jakuba Torosowicza, rodzoną siostrę przyszłego arcybiskupa Mikołaja Torosowicza (K. Stopka, *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer”, 3, 2015, s. 29, przyp. 87).

¹⁹³ W oryginale: budowanie.

¹⁹⁴ W oryginale: sporadit etkajsiz.

¹⁹⁵ W oryginale: własny cholum.

¹⁹⁶ W oryginale: podpisatsa boldum.

¹⁹⁷ W oryginale: oddat etka.

¹⁹⁸ W oryginale po ormiańsku: Hisusi Kristosi nuast carra wardapet hajoc sznorhok jew woghormutiun Astuco arkjepispos Ilowa jatorrojn.

3.

Grigor Kamacheçy lub Daranaghcy (1583/1589-1643) o wardapecie Mesropie¹⁹⁹

36. Նմանապէս և անառակ չար մի Մեսրոպ անուն ել վարդապետ անուամբ: Էր յաշխարհէն Պուղտանաց, ի մարց կողմանց ուռուս լինելով եւ աշակերտեալ էր Յովհաննէս կաթողիկոսին ի մանկութեան հասակին եւ ի նմանէ էր ուսեալ զամենայն ուսմունսն մանկութեան եւ քան զչափն ի վեր աշոյժ էր մաօք եւ քաջախոս եւ բարեձայն:

Նա կարի առաւել ժպիրի էր եւ լրբենի դիմոք. եւ ըունդվգեալ ի Յովհաննիսէն շատ ժամանակ եկաց ապստամբ ի նմանէ եւ չքէր թաքունի անուամբ յոյժ պերճական եւ անառակ վարուք եւ ցոփախօս եւ հերձախոս, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ զուտիսն եւ զայթակդեցուցանէր զաշխարհ: Եւ յետ ժամանակի գնացեալ ի Հալապ, բազմահնար հաբէութեամբն հանեալ զմիտս կաթողիկոսին, եւ էառ զաւագան եւ ելեալ գնաց իւր սեպհական աշխարհն Բթաց ի Պուղտանն եւ ի Լեհն, եւ կայր անառակ վարուք քան զառաջինն առաւել եօթնպատիկ չարեօք: Եւ ձանձրացեալ լեհացոցն, դեղակուր արարեալ բարձին դչարն ի միջոյ, Թվին ՌՀԵ (1626) ին:

Przekład

136. Podobnie rozwiązłego i złego [człowieka] o imieniu Mesrop nazwano wardapetem. Pochodził z krainy Bogdanii, ze strony matki będąc Rusinem. W wieku dziecięcym był uczniem katolikosza Howhannesa. Od niego nauczył się wszystkich nauk okresu dziecięcego.

Zawsze był uśmiechnięty i serdeczny. Był [więcej] niż zdolny do nauki, odważny i wymowny. Był dużo bardziej rozwiązły i rozpustny i wyglądał na rozpustnika. Przez długi czas wywyższał się i był nieposłuszny w stosunku do swego katolikosza Howhannesa, nazywając się imieniem rabuni. Był pełen pychy i niegodziwych czynów. Siał niezgodę, nie znając ani dni odpowiednich dla postów, ani dla jedzenia, wodząc świat na pokuszenie. Po pewnym czasie udał się do Aleppo i sprytnym oszustwem omotał myśli katolikosza i otrzymał łaskę wardapeta. Wyruszył następnie do własnego kraju Gotów, Bogdanii i Polski i zachowywał się po siedemkroć bardziej sprośnie niż poprzednio. I obraziwszy Polaków²⁰⁰, został otruty, przez podanie zła w środku poduszki. W roku 1626.

¹⁹⁹ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի, s. 428.

²⁰⁰ To jest Ormian polskich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteca dei padri Mechitaristi a Venezia: sygn. 1240/922, 1339/271

Bibliothek des Mechitaristenklosters Wien: sygn. 441, 447

Bibliothèque Nationale de France: sygn. Arm. 5

[Centralnyj] Центральний державний історичний архів України, м. Львів: f. 52, op. 2, spr. 521, 522, 523, 528, *Acta iudicii civilis Armenorum*

[Lwiwska] Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: f. 5 (Ossolińskich), op. 1, spr. 1728/II, *Acta residentiae privilegiatae nobilium et honoratorum dominorum Judicum Nationis Armenae Leopoliensis*, 1732-1733

Narodowa Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu: sygn. 1916 II

Źródła drukowane

Acta Nunitiaturae Polonae, 22/1, *Ioannes Baptista Lancellotti*, wyd. T. Fitych, Cracoviae 2001

Акты армянского суда города Каменец-Подольского (XVI в.), wyd. В. Р. Григоряна, Ереван 1963

[Aliszan Gh.] Ալիշան Դ., *Շարժանքից Տարեգրքից հայոց Լեւոնաւանի և Ռումելիոյ հաւատարմայ յաւերաւորոյթ*, [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami], Վիեննայի [Wenecja] 1896

Arakel z Tebrzyzu, *Księga dziejów*, przeł. W. Dąbrowski i A. Mandalian, wstęp W. Hensel, Warszawa 1981, *Kronika Ormiańska*

Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim, 1, *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592-1745)*, wyd. H. Barycz, indeks osób oprac. K. Targosz, Wrocław 1971, *Źródła z Dziejów Nauki i Techniki*, 10

[Božko O.] Божко О., *Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть. Кам'янецький літопис, „Київ”*, 2015, 3-4, s. 111-131

[Cztienija] „Чтения въ Императорском обществѣ исторіи и древностей російскхъ при Московскомъ университетѣ”, 1846, 2

Deny J., *L'Arméno-Coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604-1613)*, [fragmety ormiańskie *Kroniki kamienieckiej* przetłumaczył M. F. Feydit], Wiesbaden 1957, *Ural-Altaische Bibliothek*, 4

[Dokumenty] *Документы на половецком языке в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянаской общины)*, wyd. Т. И. Грунина, Москва 1967

[Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие*, 1, *Каталог и тексты памятников армянским письмом*, Алматы 2002

Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim, wyd. K. Stopka, Kraków 2020, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 2

Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes, 1, 1600-1640, wyd. A. G. Welykyj, Romae 1972, *Analecta OSBM. Series 2, Sectio 3*

Minasowicz J. E., *Tetrasticha vitas singulorum archiepiscoporum Leopoliensium inclityae nationis Armenae in Polonia brevi carmine designantia*, Augustae Masoviorum 1762

[Roszka S.] *Ստեփանոսի Ռոշքայ Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք* [Chronologia albo Kroniki kościelne Stefana Roszki], oprac. Հ. Ոսկան [H. Woskian], [Վիեննա] [Wiedeń] 1964

- Statuta iuris armenici*, wyd. O. Balzer, w: *Corpus iuris polonici*, 3, Cracoviae 1906
- Symeon Lehacy, *Zapiski podrózne*, tłum. i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 4
- Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, 111
- Vásáry S., *Armeno-Kipchak parts from the Kamenets Chronicle*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, 22/2, 1969, s. 139-189
- Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. E. Tryjarski, Kraków 2017, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 1
- [*Žamanakagrutiwn*] Ճամախագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանախացոյ [Chronologia Grigora wardapeta z Kamachachy lub Taranagh], Երուսաղիմ [Jerozolima] 1915

Opracowania

- Arakelyan M., *Sixteenth and seventeenth century Armenian illuminated manuscripts from Galicia, Podillia and Bukovyna*, w: *Armenian-Ukrainian historical contacts (papers of the international conference held in Lviv, 29-31 May 2008)*, Lviv 2011, s. 93-111
- Barącz S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869
- Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856
- [*Cucak*] Տնցւոյ կաթնի ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենախրկի վանքի [Katalog ormiańskich rękopisów kościoła Zbawiciela w Nowej Dżulfie], 1, oprac. U. Տէր-Աւետիսյան [S. Ter-Awetisjan], Վիեննա [Wiedeń] 1970
- Dashkevych Y., *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001
- [*Daszkewycz J.*] Дашкевич Я., *Первый армянский книгопечатник на Украине Ованес Карматанянц*, w: idem, *Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*, Львів 2012, s. 1125-1137
- [*Grigorjan W. R.*] Григорян В. Р., *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, Ереван 1980
- Kapral M., *Urzednicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku*, Toruń 2008, *Spisy Urzędników Miejskich z Obszaru Dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego*, 7, *Ziemia Ruskie*, 1, Lwów
- Kaufhold H., *Schriftliche Spuren der Armenier in Zamość (Polen)*, w: *Sarmatismus versus Orientalismus in Mitteleuropa / Sarmatyzm versus Orientalizm w Europie Środkowej*, red. M. Długosz, P. O. Scholz, M. Faber, Berlin 2013, s. 233-241
- Kévorkian R. H., Ter-Stépanian A., Outtier B., Ter-Vardanian G., *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France*, Paris 1998
- Lechicki Cz., *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, z przedm. D. Kajetanowicza, Lwów 1928
- Mańkowski T., *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934
- Mnatsakanyan P., *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, praca doktorska, Kraków 2015 (academia.edu)
- Mutafian C., *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018
- Niesiecki K., *Herbarz polski. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, 1, Lipsk 1839
- Obertyński Z., *Die florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*, „Orientalia Christiana”, 96 (36), 1934, 1, s. 1-68

- Petrowicz G., *La Chiesa armena in Polonia, 1, 1350-1624*, Roma 1971, *Studia Ecclesiastica. Historica*, 10
- Pułaski F., *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, Warszawa 1915
- Różycki E., *Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI-XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 44, 2000, s. 217-245
- Różycki E., *Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI-XVII w.)*, „Roczniki Biblioteczne”, 22, 1978, s. 1-10
- Sarkisjan A., *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII wieku*, z ormiańskiego przełożył J. Szokalski, Zabrze 2022
- Stopka K., *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer”, 3, 2015, s. 7-60
- Stopka K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000
- Stopka K., *Stefan (Stefanos, Stepanos) Pelwecy*, w: *Polski słownik biograficzny*, 43, Warszawa–Kraków 2004, s. 154-155
- Stopka K., *Torosowicz (Torosowic, Toroszowicz, Toroszewicz, Turosowic, Torosenc, Torosjanc) Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444
- Stopka K., Zięba A. A., *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018
- Szlapinskij W., *Współoddziaływanie rynków pieniężnych. Województwo ruskie a Turcja, Mołdawia i Wołoszczyzna (od połowy XVI do połowy XVII w.)*, „Wiadomości Numizmatyczne”, XLIV, 2000, s. 1-38
- Urban W., *Zmierzch ariańskiego Rakowa*, „Sobótka”, 30, 1975, s. 255-266
- [Zachariasiewicz F. K.] F. X. Z., *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842

Krzysztof Stopka, *Mesrop of Kaffa († 1624). The Last Pre-Union Archbishop of “All Armenians of Both Genders, Living in Lviv, Kiev, Lutsk and Zamość”*

Abstract: Mesrop from Kaffa (Kaffatsi), the last pre-Union archbishop of Lviv before the union of the Armenian Church in Poland with the Holy See, came from the Principality of Moldavia. He was born in a mixed Armenian-Ruthenian family. As a child, he was sent to the vardapet Hovhannes Aintabetsi in Sebastia to receive education. According to his vardapet command, he left for Crimea before finishing studies, where he was probably ordained a monk. For this reason, he later referred to himself as “from Kaffa” – Kafatsi, Kafali (1605). In Crimea, he arbitrarily accepted the title of a master (rabbuni) and a vardapet afterwards. In the search of Armenian manuscripts, he travelled to eastern Armenia (Ejmiatsin, Khor Virap, Saghmosavank, Sanahin and Haghpap). In 1607, he was in Jassy and in 1608 in Suceava, thence he moved in 1610 to Lwów, where in 1611 he was employed as a preacher-varapet in the Armenian cathedral. In 1613, he began a pilgrimage to Jerusalem. On the way back (about 1616) in Aleppo, he was already formally appointed as a vardapet by his former teacher Hovhannes Aintabetsi the catholicos of Cilicia, who also ordained him as a bishop of Poland and Moldavia. In 1617, he was recorded in Lwów as a local archbishop. In 1621, during the Polish-Turkish war, he was in the monastery of Saint Auxentius in Suceava. On 4 March 1623, the Polish king Sigismund III Vasa, during the Warsaw Sejm approved him as the archbishop of Lwów.

Mesrop was a benefactor of the Armenian church of Saint Nicholas in Kamieniec Podolski where he founded an altar dedicated to Saint Gregory the Illuminator. He also took care of churches in Lwów and Zamość. He died 12 May 1624 in Zamość and was buried there. The article includes three supplements in Polish translation: the royal confirmation of the archbishop Mesrop by Sigismund III from 1623, written in Latin; the will of the archbishop Mesrop made on 9 May 1624 in Zamość in Kipchak-Armenian ethnolect, according to the transcription of Edward Tryjarski, and an extract of the Armenian chronicle by Grigor Daranaghtsi, concerning the archbishop Mesrop.

Keywords: Armenian Church, Polish Armenians, Lviv, Kamianets-Podilskyi, Suceava, Mesrop of Kaffa.

Քշիշտոֆ Ստոպկա, Մեսրոպ Կաֆացի (1624 թ.) «Լվովում, Կիևում, Լուցկում եվ Չամոչում Ապրող Երկու Սեռերի Հայերի» Վերջին Արքեպիսկոպոսը Եկեղեցիների Միավորումից Առաջ

Համառոտագիր, Մեսրոպ Կաֆացին (Կաֆայեցին, Կաֆայիցը) Լվովի վերջին հայ արքեպիսկոպոսն էր՝ Լեհաստանի հայկական եկեղեցու և Սուրբ Աթոռի միավորումից առաջ։ Ծնվել էր Մոլդովիայի Իշխանությունում (Hospodarstwo Mołdawskie), հայ-ռուսական ընտանիքում։ Մանուկ հասակում նրան ուղարկեցին Մեքաստիա՝ վարդապետ Հովհաննես Այնթապցու մոտ ուսուցանելու։ Մինչ ուսման ավարտելը՝ իր վարդապետի հորդորմամբ նա մեկնեց Դրիմ, որտեղ, հավանաբար, ձեռնադրվեց վանական։ Դա պատճառ հանդիսացավ, որ հետագայում ինքն իրեն անվանում էր «Կաֆայեցի», «Կաֆացի», «Կաֆայի»։ 1605 թ. Դրիմում ստանձնեց ռաբունու, հետո՝ վարդապետի կոչումները։ Հայկական ձեռագրեր փնտրելու նպատակով՝ նա մեկնեց Արևելյան Հայաստան (Էջմիածին, Խոր-Վիրապ, Սաղմոսավանք, Սանահին և Հաղպատ)։ 1607թ.-ին գտնվում էր Յաշում, 1608-ին՝ Սուչավայում, որտեղից 1610-ին տեղափոխվեց Լվով, ուր 1611 թ.-ին աշխատանքի ընդունվեց Հայկական եկեղեցում որպես քահանա-վարդատեպ։ 1613 թվականին Երուսաղեմ ուխտագնացության մեկնեց։ Վերադարձի ճանապարհին (մոտ 1616 թ.-ին) Հալեպում նա արդեն պաշտոնապես վարդապետ նշանակվեց իր նախկին ուսուցիչ՝ Կիլիկիայի կաթողիկոս՝ Հովհաննես Դ Այնթապցու կողմից, որն իրեն նույնպես ձեռնադրեց Լեհաստանի և Մոլդովիայի եպիսկոպոս։ 1617 թվականին հիշատակվել է Լվովում, որպես տեղի արքեպիսկոպոս։ 1621 թվականին՝ լեհ-թուրքական պատերազմի ժամանակ, գտնվում էր Սուչավայի Սբ. Աքսենտի եկեղեցում։ 1623 թվականի մարտի 4-ին Լեհաստանի Չիգմունտ (Միգիգմունդ) III Վազա թագավորը Վարշավայի Սեյմի ժամանակ նրան հաստատեց Լվովի արքեպիսկոպոսի պաշտոնին։ Մեսրոպը Կամիենեց Դոդոլսկիի Սբ. Նիկողայոս հայկական եկեղեցու բարերարներից էր՝ ֆինանսավորել էր գոհասեղանը, որը նվիրվեց Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչի հիշատակին։ Հոգ էր տանում նաև Լվովի և Չամոչի եկեղեցիների

մասին: Մահացել էր 1624 թվականի մայիսի 12-ին Չամոշչում, և այնտեղ հուղարկավորվել: Հողվածը պարունակում է լեհերեն թարգմանված երեք հավելվածներ. Չիզմունտ III-ի թագավորական հաստատումը արքեպիսկոպոս Մեսրոպին, լատիներեն լեզվով, 1623 թվականից; Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի կտակը, որը կազմվել է 1624 թվականի մայիսի 9-ին Չամոշչում, գրված՝ հայ-ղիչաղերեն էթնոլեկտով, Էդվարդ Տրիարսկու տառադարձությամբ; Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի տարեգրությունից մեկ հատված՝ նվիրված Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսին:

Բանալի բառեր. Հայկական եկեղեցի, Լեհահայեր, Լվով, Կամինեց Պոդոլսկի, Սուչավա, Մեսրոպ Կաֆացի:

1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328

[illegible]

